

MERCAT DE TREBALL I CONSUM DE LES FAMÍLIES A ESPANYA. UNA ANÀLISI COMPARATIVA SEGONS COMUNITATS AUTÒNOMES, 2006-2016

**Treball Final de Grau en
Comptabilitat i Finances**

Alumne:

Carles Vidal Alegret

Tutor:

Ramon Ballester González

Maig de 2018

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ	2
2. OCUPACIÓ, ACTIVITAT I ATUR	3
2.1. L'Ocupació	3
2.2. L'Activitat	6
2.3. L'Atur	10
3. ELS SALARIS I LA QUALITAT DE L'OCUPACIÓ	13
4. LA RENDA DE LES LLARS	19
5. EL CONSUM DE LES FAMÍLIES	24
5.1. Evolució general del consum	24
5.2. El consum per trams d'ingressos	26
5.3. El consum per tipus de productes	29
6. CONCLUSIONS	34
7. BIBLIOGRAFIA	37

1. INTRODUCCIÓ

La crisi que s'inicià el 2008 tingué un impacte especial a Espanya, on la caiguda del PIB durant el període 2008-2013 fou del 8,90% en comparació amb el creixement del 0,85% de la UE i del 3,75% de l'OCDE. De la mateixa manera la recuperació, tot i que ha implicat un creixement del PIB del 8,29% durant el període 2013-2016¹, és encara incompleta, perquè no ha permès superar les seqüeles de la crisi en termes d'atur, precarietat i increment de les desigualtats.

El propòsit d'aquest treball és aprofundir en l'impacte de la crisi sobre el mercat de treball (ocupació, atur i devaluació salarial, amb les seves conseqüències sobre la pobresa i les desigualtats) i relacionar-ho amb els canvis en el consum de les famílies. Es tractaran aquestes qüestions posant èmfasi en les diferències segons Comunitats Autònomes, ja que la crisi ha tingut un impacte territorial diferenciat i, en general, ha tendit a aprofundir les diferències entre regions a Espanya. S'intentarà esbrinar si la diferent evolució dels ingressos de les famílies segons CCAA estan relacionats amb canvis, igualment diferenciats segons CCAA, en les pautes de consum.

Les fonts d'aquest treball són les dades de la *Encuesta de Presupuestos Familiares* (anys 2006-2016) de l'INE, així com algunes dades de la *Encuesta de Población Activa* del mateix organisme. Aquestes dades s'han analitzat pel cas de les CCAA més grans pel que fa al PIB de l'any 2016 d'acord amb el rànquing del Quadre 1.

Quadre 1. PIB a preus corrents

Comunitat Autònoma	2016 (A) Valor (milers d'€)
Catalunya	213.765.571
Comunitat de Madrid	211.528.151
Andalusia	149.515.045
Comunitat Valenciana	104.631.636
País Basc	68.817.210
Galícia	58.448.618
Castella i Lleó	55.533.033
Canàries	42.459.601
Castella - La Manxa	38.505.149
Aragó	34.368.134
Regió de Múrcia	29.171.155
Illes Balears	28.650.954
Principat d'Astúries	21.628.087
Comunitat Foral de Navarra	19.152.416
Extremadura	17.902.226
Cantàbria	12.542.821
La Rioja	7.915.107

¹ <https://datos.bancomundial.org/indicador/NY.GDP.MKTP.KN?locations=ES-EU>

Ceuta	1.628.028
Melilla	1.490.508
(1ª E) Primera Estimació	
(P) Estimació provisional	
(A) Estimació avanç	

Font:

http://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736167628&menu=res ultados&idp=1254735576581

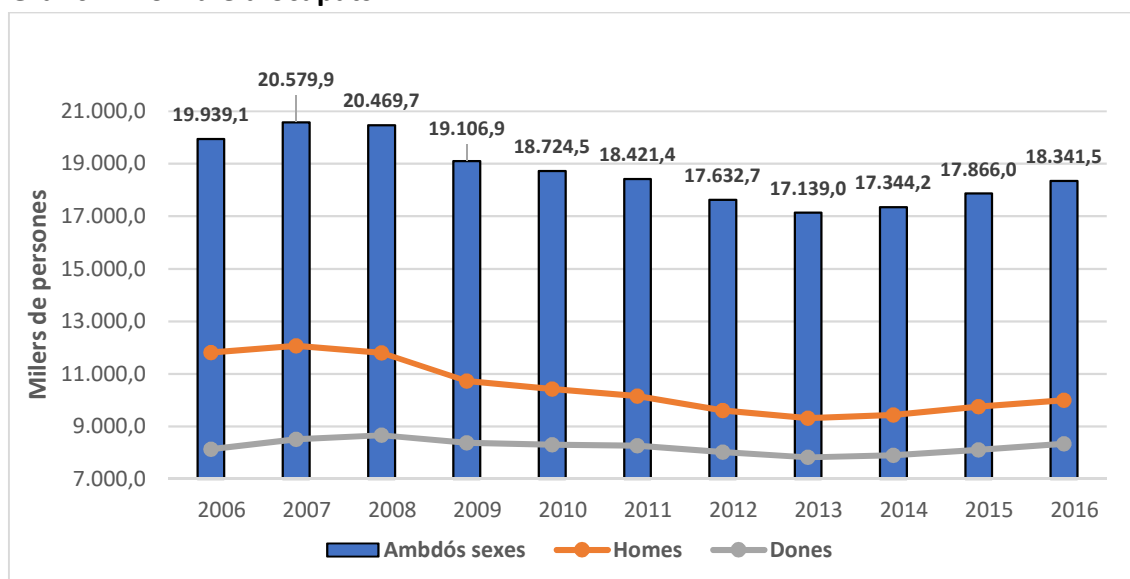
2. OCUPACIÓ, ACTIVITAT I ATUR

2.1. L'OCUPACIÓ

La primera qüestió que analitzarem en relació al mercat de treball és l'evolució del nombre d'ocupats en valors absoluts, que ens servirà per veure l'abast de la destrucció de llocs de treball durant la crisi i també la magnitud de la creació de nova ocupació en els primers anys de la recuperació, de 2013 a 2016.

L'inici de la crisi econòmica provocat per la bombolla immobiliària i financera es situa als EEUU l'any 2006, però a Espanya no comença a tenir conseqüències econòmiques importants fins a l'any 2008 amb la destrucció de llocs de treball, sobretot per la gran importància del sector de la construcció, afectat per l'esclat de la bombolla. A nivell nacional, a partir d'aquest moment comença a disminuir l'ocupació fins el seu punt mínim, el 2013, amb 17.139,0 milers de persones ocupades, el que representa una disminució de 3.440,9 milers de llocs de treball respecte el 2007, el seu punt màxim (vegeu gràfic 1). A partir del 2013 es comença a recuperar l'ocupació encara que molt lentament. Del 2013 al 2016 es recuperen 1.202,5 milers de llocs de treball, però en aquesta darrera data el nombre d'ocupats, no tan sols no havia aconseguit arribar als nivells previs a la crisi, sinó que fins i tot no superava els nivells de 2011. És a dir, de 2013 a 2016 s'havien aconseguit recuperar els llocs de treball perduts durant la segona recessió, de 2011 a 2013, però faltaven encara més de 2,2 milions de llocs de treball per recuperar el màxim de 2007.

Gràfic 1. Nombre d'ocupats

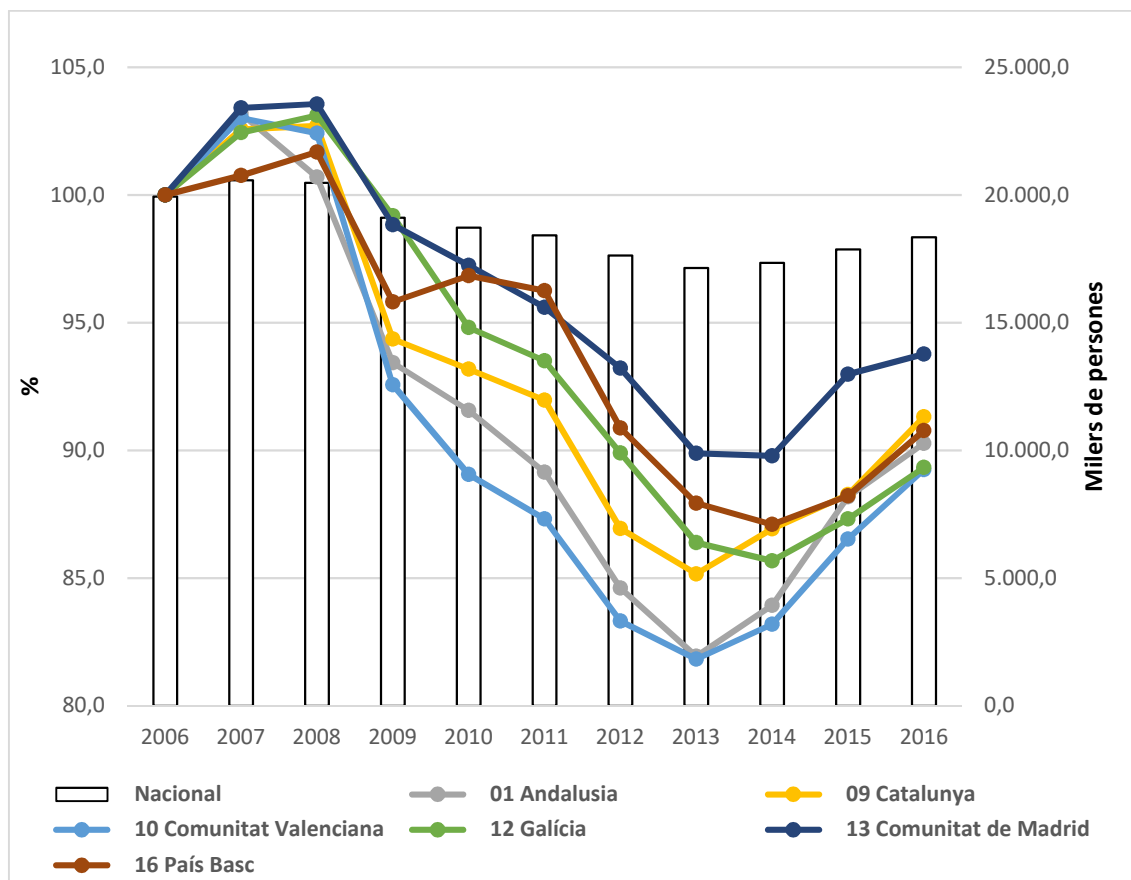
Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=4745>

Nota: Les xifres corresponen al nombre d'ocupats d'ambdós sexes

L'evolució d'aquesta variable presenta moltes diferències segons gènere. Fins el 2013 els homes van perdre un 21,1% dels llocs de treball mentre que les dones van disminuir un 3,8%. A partir del 2014 es recupera l'ocupació en tots dos sexes, però creix a un ritme lleugerament més lent en el cas de les dones. Així, el 2016 els llocs de treball ocupats per homes van créixer un 7,3% respecte el 2013, mentre que els de les dones ho van fer en un 6,6%. Si considerem l'evolució de tot el període, de 2006 a 2016, el contrast entre els dos sexes és molt clar: els llocs de treball ocupats per dones van augmentar un 2,6% i els ocupats per homes van disminuir un 15,3%. Així doncs, una característica del mercat de treball durant la crisi fou el seu especial impacte sobre l'ocupació masculina, degut al declivi de la indústria i construcció, tot i que a partir del moment en que s'inicià la recuperació sembla que es van obrir més oportunitats als homes que a les dones. Més endavant reprendrem aquest tema per assenyalar algunes de les seves conseqüències.

Pel que fa a l'evolució del nombre d'ocupats per CA (gràfic 2), totes han seguit la mateixa tendència que a nivell nacional: creixement del nombre d'ocupats fins el 2008, pèrdua de llocs de treball a partir d'aquesta data i fins el 2013-2014, quan s'inicia la recuperació. No obstant, la intensitat de la destrucció de llocs de treball ha presentat diferències notables. Cal destacar la Comunitat Valenciana i Andalusia, que pel període 2008-2013 perden una ocupació del 20,1% i 18,6% respectivament, mentre que, en l'altre extrem, la Comunitat de Madrid i el País Basc tenen una pèrdua màxima de llocs de treball entre aquestes dates del 10,1% i el 12,1% respectivament.

Gràfic 2. Evolució del nombre d'ocupats (total nacional, eix dreta) i nombre d'ocupats per CCAA (2006=100, eix esquerre)

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=4940>

La destrucció de llocs de treball durant la crisi i la insuficient recuperació posterior impliquen que la taxa d'ocupació, és a dir, el percentatge de persones que treballen en relació al total de la població en edat laboral (de 16 a 64 anys) retrocedís en més de 10 punts percentuals de 2007 (quan es situava en el 65,5%) fins a 2013 (quan arribà a un mínim del 54,8%). La recuperació d'aquesta taxa fins a 2016 només va aconseguir situar-la en el 60,5%, molt lluny, doncs, dels nivells pre-crisi, i també dels objectius de l'Estratègia Europea d'Ocupació, que estableix que la taxa d'ocupació hauria de ser, el 2020, del 75%. Per situar aquestes dades en el seu context, cal tenir en compte que la caiguda de la taxa d'ocupació ha estat molt més accentuada que al conjunt d'Europa. A la zona euro, la taxa d'ocupació es va reduir només en 2,4 punts percentuals de 2007 a 2013 (va passar del 65,8% al 63,4%), mentre que el 2015 es situava en el 66,2%, superant els nivells previs a la crisi². L'extraordinària reducció a Espanya del percentatge de potencials treballadors que efectivament treballen és, com veurem, el factor que més ha incidit en el deteriorament de la situació econòmica de les famílies. Per explicar aquesta reducció

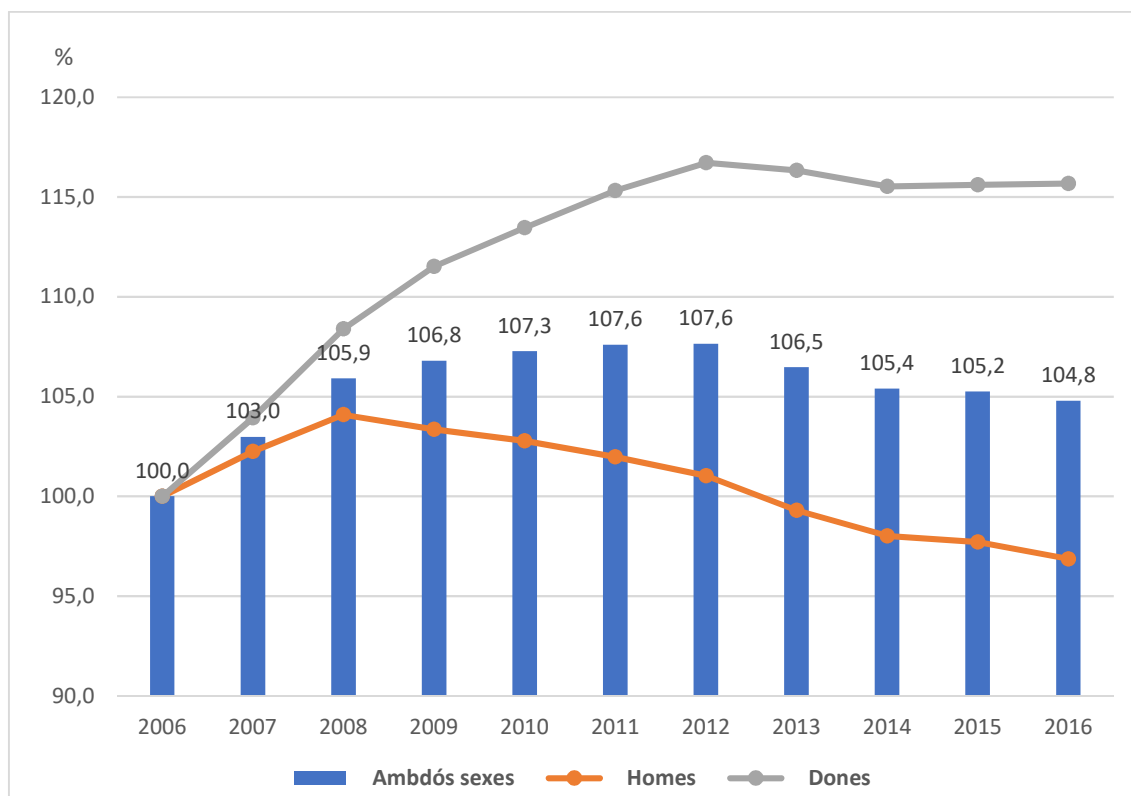
² La comparació amb la zona euro, a partir de dades d'Eurostat, a Lago Peñas (2016), p.6.

de la taxa d'ocupació, analitzarem tot seguit les dues variables que expliquen la seva trajectòria: la taxa d'activitat i la taxa d'atur.

2.2. L'ACTIVITAT

La caiguda del percentatge d'ocupats sobre la població en edat de treballar, que hem vist en l'apartat anterior, no és pas conseqüència de la reducció de la població activa, és a dir, del percentatge sobre la població total en edat de treballar, d'aquells que tenen feina o en busquen. Tal com es pot veure al gràfic 3, la població activa total tendí a augmentar durant els primers anys de la crisi, fins a 2012. No és fins els darrers moments de la crisi i, sobretot, fins la incipient recuperació, quan aquesta taxa començà a reduir-se.

Gràfic 3. Evolució de la població activa, en nombre d'actius (2006=100)

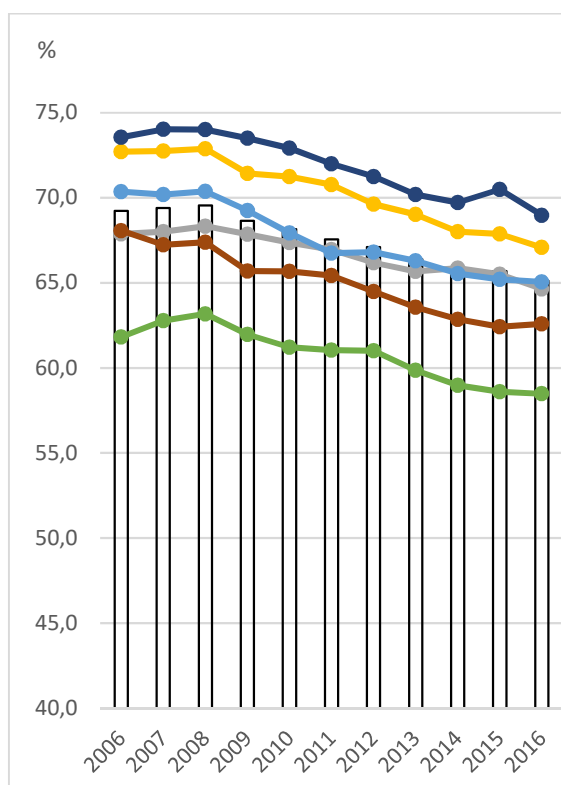

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=4731>

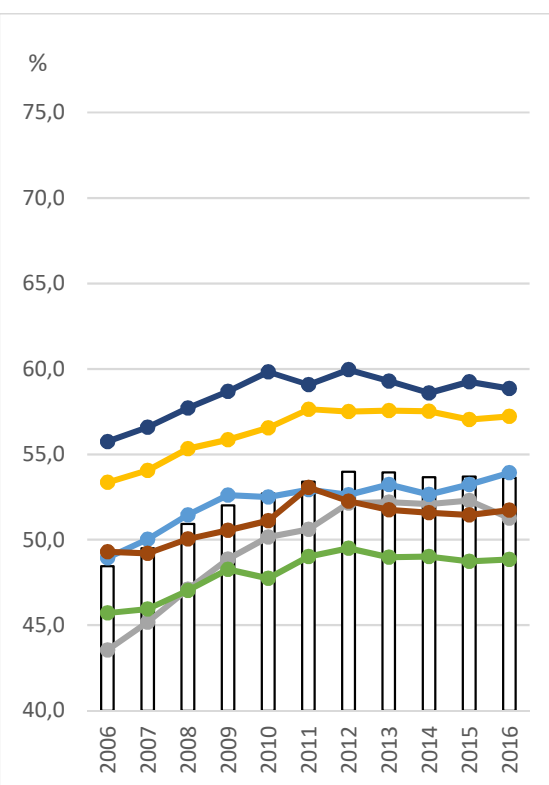
Nota: Les xifres corresponen a l'evolució de la població activa d'ambdós sexes

Per explicar l'evolució de la taxa d'activitat, cal tenir en compte que és el resultat de trajectòries molt diferents, sovint dispars, segons sexe i edat. Pel que fa a l'activitat segons gènere, tot i que la taxa d'activitat masculina s'ha mantingut sempre més elevada que la femenina (vegeu gràfics 4 i 5), la incorporació de la dona al mercat laboral creix, de 2006 a 2012, un 16,7%, mentre que la dels homes augmenta un 1% durant el mateix període, encara que cau en un 3,1% de 2008 a 2012. A partir del 2013 aquesta situació de creixement s'estanca per les dones i segueix disminuint, menys accentuadament, pels homes.

Gràfic 4. Taxa d'activitat (homes)

Gràfic 5. Taxa d'activitat (dones)

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=4933>

Si ho mirem per trams d'edat observem que la taxa d'activitat pels menors de 25 anys disminueix tant per homes com per dones. Els homes passen d'una taxa del 57,1% el 2006 al 38,9% el 2016, i les dones del 48,1% al 34,8% pel mateix període.

En canvi pels trams de 25 a 54 anys i de més de 55 anys, la taxa d'activitat dels homes es manté més o menys estable, mentre que la de les dones experimenta un fort creixement en tots dos trams.

En resum, doncs, la taxa d'activitat augmenta fins a 2012 degut al fort moviment d'incorporació al mercat de treball de dones adultes, de 25 anys en endavant, que compensa la caiguda de l'activitat dels menors d'aquesta edat, tant homes com dones, i l'estabilitat o lleuger declivi de l'activitat dels homes adults. Aquests fenòmens són conseqüència de la situació del mercat de treball durant la crisi. L'increment de l'activitat femenina s'explicaria pel que s'ha anomenat l'efecte del "treballador addicional", segons el qual a mesura que augmenta la taxa d'atur, membres fins aleshores inactius de les llars entren al mercat de treball per intentar contribuir a la renda familiar³.

³ Montero i Regil (2015), p.9.

Aquesta hipòtesi és coherent amb l'especial duresa de la destrucció de llocs de treball ocupats per homes que hem vist en el primer apartat i amb el fort increment de les taxes d'atur del sustentador principal de la llar que veurem en l'apartat següent. Aquest efecte del "treballador addicional" hauria tingut, durant la crisi, un impacte molt més important que l'anomenat "efecte desànim", és a dir, amb el fet que a mesura que augmenta l'atur i la seva duració, els parats es desanimen i deixen de buscar feina⁴. Només entre els joves, amb unes taxes d'atur molt més elevades que la mitjana, aquest "efecte desànim" hauria estat rellevant i molts d'ells abandonaren el mercat de treball per perllongar la seva formació. Així ho indica l'evolució de les taxes d'abandonament escolar precoç, que es reduïren en un 27,7% entre 2006 i 2014⁵.

Aquestes tendències són similars a totes les CCAA, però presenten diferències d'intensitat. Pel que fa als homes, en totes les CCAA, excepte Andalusia, la caiguda de l'activitat entre 2008 i 2013 es situa entre el 5,2 i el 5,8%. Andalusia destaca, en canvi, per una reducció molt menor, de només el 1,6%, de la taxa d'activitat masculina. Aquesta mateixa comunitat és també especialment remarcable pel que fa a l'increment de la taxa d'activitat femenina. A Andalusia, on aquesta taxa presentava inicialment els nivells més baixos, del 43,5%, és justament on té un increment més pronunciat, del 19,9% pel període 2006-2013. Així doncs, allà on la destrucció d'ocupació i, com veurem més endavant, l'atur assoliren cotes més altes, les famílies intentaren compensar-ho incrementant en major mesura l'oferta de treball femení i reduint menys (en relació a altres CCAA) l'oferta de treball masculí. Una conseqüència de l'anterior és que, com es pot veure als gràfics 4 i 5, les diferències pel que fa a les taxes d'activitat entre CCAA, que eren molt marcades el 2006, s'han tendit a reduir, especialment en el cas de les dones.

Si ho mirem per trams d'edat (vegeu gràfics 6 a 11), la caiguda de l'activitat dels menors de 25 anys es situa, pel que fa als homes entre el 28,7% de la Comunitat Valenciana i el 35,6% del País Basc, i pel que fa a les dones, entre el 23,5% de Galícia i el 34,6% del País Basc. Aquesta darrera comunitat és la que es diferencia més de les altres, especialment en el cas dels homes. La forta caiguda de l'activitat dels joves bascos és coherent amb la intensa reducció a la mateixa comunitat de l'abandonament escolar precoç, que, tot i que partia de nivells baixos en comparació amb la resta d'Espanya, va caure un 35,5% (molt per damunt de la mitjana nacional del 27,7%) entre 2006 i 2014⁶. Pel tram de 25 a 54 anys, els homes experimenten molt poca variació, entre el -1,3% i el 0,98%, mentre que les dones experimenten un creixement mínim, del 9,9%, a Galícia i màxim, del 23,9%, a Andalusia. Pel tram de 55 i més anys, el més destacat és el creixement d'Andalusia, que pels homes és d'un 14,8% i per les dones d'un 100,5%. A la resta de

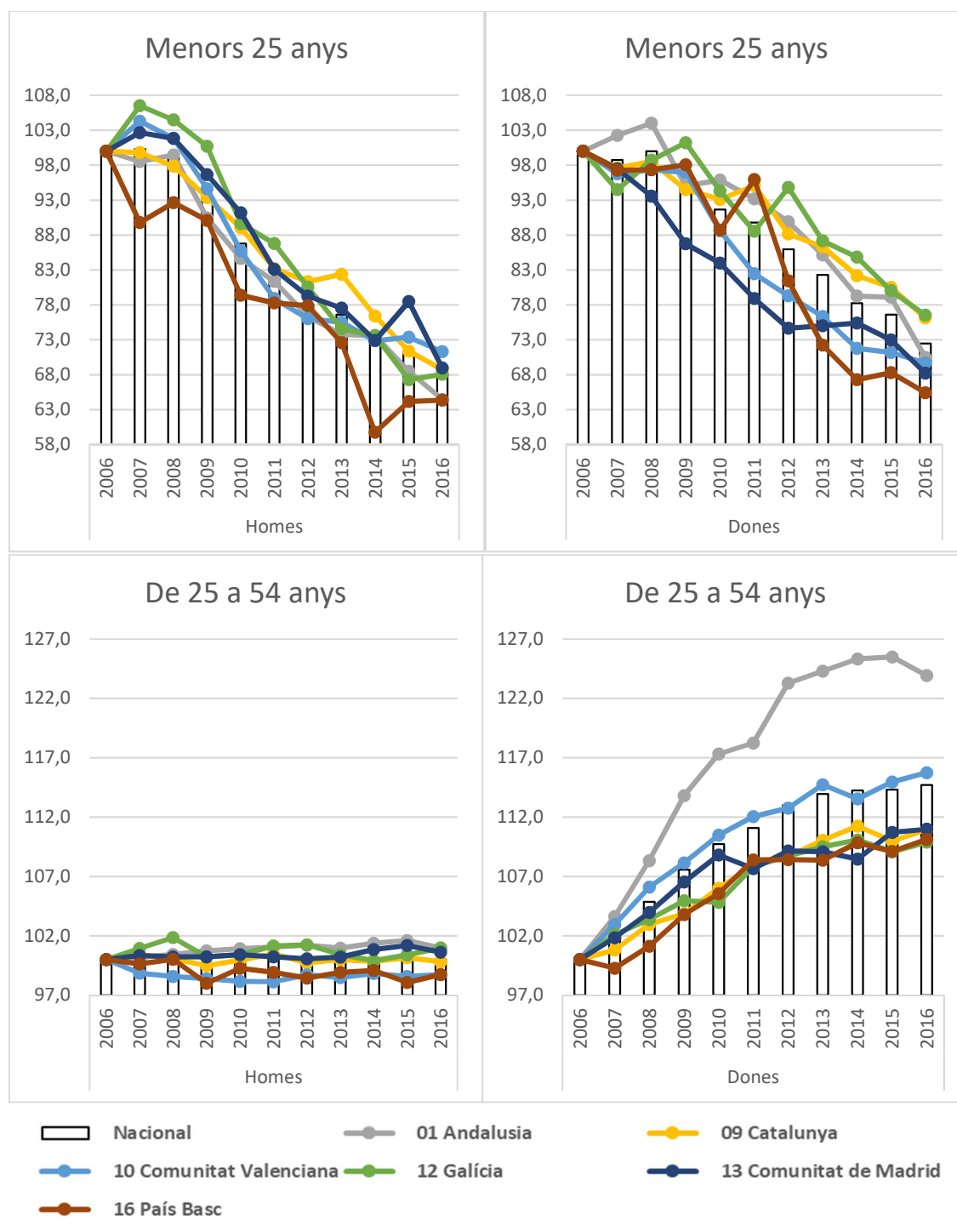
⁴ Aquest argument a Montero i Regil (2015), p.9.

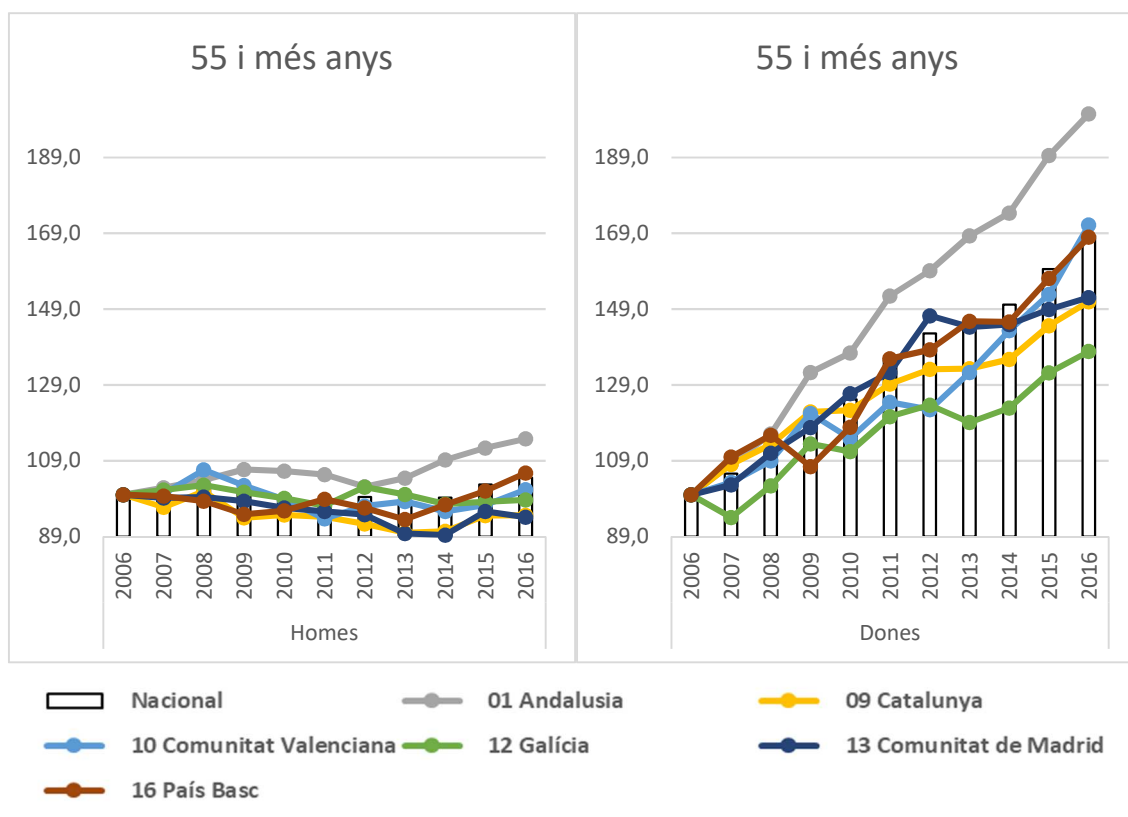
⁵ Herrero, Villar i Soler Guillén (2018), p.117.

⁶ La taxa d'abandonament escolar precoç al País Basc era del 14,6% el 2006, quan la mitjana espanyola es situava al 30,3%. El 2014 la mateixa taxa era a Euskadi del 9,4% (la més baixa de totes les CA), contra un 21,9% al conjunt d'Espanya. Herrero, Villar i Soler Guillén (2018), p.117

CCAA les variacions dels homes es mouen entre el -5,4% de Catalunya i el 5,7% del País Basc, i les de les dones entre el 37,8% de Galícia i el 71,2% de la Comunitat Valenciana. L'anàlisi de l'activitat a les CCAA segons trams d'edat reforça, doncs, les conclusions referents a les particularitats d'Andalusia.

Gràfics 6-11. Taxa d'activitat segons edat i gènere (2006=100)

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=4933>

2.3. L'ATUR

En el conjunt d'Espanya, la taxa d'atur comença a augmentar a partir del 2008 fins al seu punt màxim l'any 2013, quan a nivell nacional va arribar al 26,1% de la població activa, més del triple que l'any 2006. A partir del 2014 la taxa d'atur comença a decreixer i es situa al 19,6% el 2016, el que la situa encara a nivells molt elevats.

Per entendre el significat d'aquestes xifres, és útil comparar-les tant amb les taxes d'atur de la resta d'Europa, com amb la trajectòria passada d'aquest indicador a la mateixa Espanya. Pel que fa a la primera qüestió, el 2015 la taxa d'atur espanyola, que segons les dades harmonitzades de l'OCDE era del 21%, només es veia superada per la de Grècia (24,3%), i es situava, no només lluny de les taxes d'atur de l'Europa del nord (4,5% a Alemanya o 5% al Regne Unit), sinó fins i tot també de les de països de l'Europa del sud com Itàlia (11,5%) o Portugal (12,3%)⁷.

Pel que fa a la segona qüestió, el gràfic 12 mostra l'evolució a Espanya de quatre indicadors relacionats amb l'atur des de 1987 a 2016. Aquesta anàlisi de llarga durada ens permet veure la gravetat de la recessió que s'inicià el 2008, en la que les taxes d'atur, el percentatge de llars amb tots els actius a l'atur i el percentatge de llars sense ingressos arribaren als seus màxims històrics. Especialment notable és el fet que en aquesta crisi

⁷ <http://www.oecd.org/employment/emp/employmentdatabase-unemployment.htm>

s'ha incrementat molt l'atur del sustentador principal de la llar (el que és coherent amb el que hem vist abans sobre la reducció de l'ocupació masculina), a diferència de crisis anteriors, quan encara la majoria d'homes adults estaven protegits per les regulacions laborals i l'atur tendia a concentrar-se molt més en dones i joves.

El gràfic també ens permet situar en el seu context la recuperació iniciada el 2013 i subratllar la seva debilitat, almenys fins a 2016. Tot i que és evident que les tendències són positives, el 2016 la taxa d'atur, del 21%, es situava a un nivell similar al del moment pitjor de la crisi dels anys 90 (21,9% d'atur el primer quadrimestre de 1994), i una cosa semblant succeïa amb el percentatge de llars amb tots els actius a l'atur. Les taxes d'atur del sustentador principal de la llar i el percentatge de llars sense ingressos es situaven, encara el 2016, molt per damunt dels nivells assolits mai abans de la crisi de 2008⁸.

Gràfic 12. Evolució dels indicadors d'atur

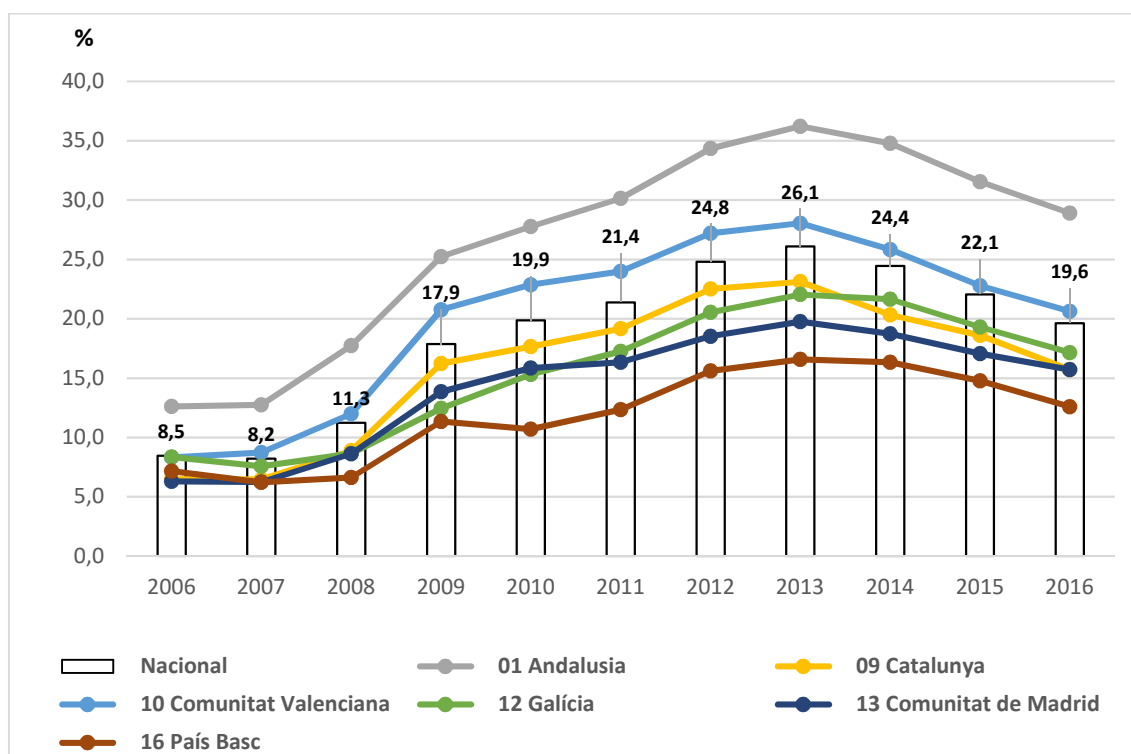

Font: FOESSA (2016), p.15.

En l'anàlisi per CCAA, hem de distingir entre els nivells de les taxes d'atur i la seva diferent evolució. Pel que fa al primer aspecte (gràfic 13), les CCAA que tenen una major taxa d'atur i que estan per sobre de la mitjana nacional són Andalusia i la Comunitat Valenciana, amb unes taxes el 2013 que arribaren respectivament al 36,2% i al 28,0%, mentre que les taxes de Catalunya, Galícia, Comunitat de Madrid i País Basc estan per sota la mitjana nacional. Destaca el cas d'aquesta darrera comunitat, amb una taxa d'atur que el 2013 es situava 10 punts percentuals per sota la mitjana nacional.

⁸ FOESSA (2016), p.15-16.

Gràfic 13. Taxa d'atur

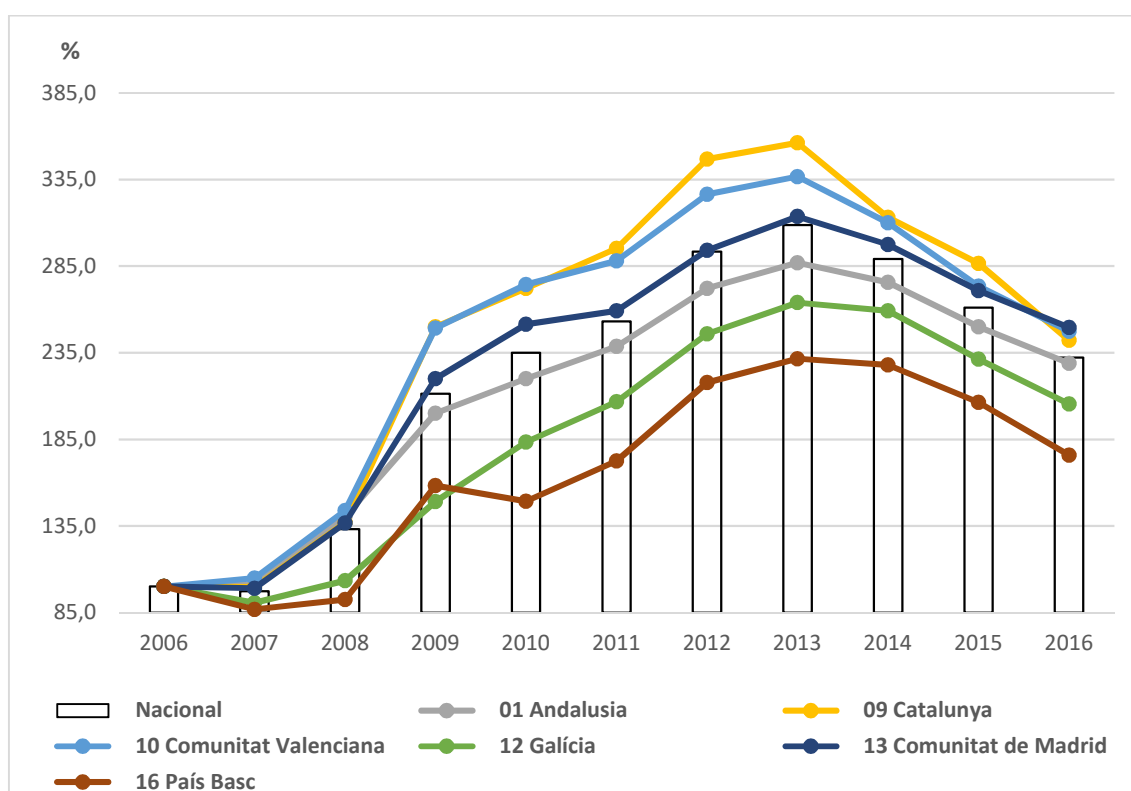

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=4966>

Nota: Les xifres corresponen a la taxa d'atur nacional

Tot i així, si observem el creixement de la taxa d'atur (Gràfic 14), ens adonem que a la CA on creix més és Catalunya, on el 2013 l'atur havia crescut un 256,24% respecte el 2006. La segueixen la Comunitat Valenciana i la Comunitat de Madrid, amb un creixement del 236,73% i del 213,65% respectivament, mentre que en les altres tres CCAA les trobem per sota de la mitjana nacional. Així doncs, algunes de les comunitats amb taxes d'atur inicialment més baixes, com Catalunya o la de Madrid, tindran una evolució pitjor durant la crisi, si bé també es recuperaran de manera més intensa a partir de 2013, tal i com es pot veure al mateix gràfic 14. L'excepció torna a ser el País Basc, la comunitat amb les taxes d'atur més baixes i també la que experimenta un menor creixement de les mateixes durant la crisi.

Gràfic 14. Taxa d'atur (2006=100)

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=4966>

3. ELS SALARIS I LA QUALITAT DE L'OCUPACIÓ

Abans d'analitzar l'evolució dels salaris durant la crisi i els primers anys de la recuperació, descriurem dos indicadors clau de la qualitat de l'ocupació: la incidència dels contractes temporals i del treball a temps parcial no desitjat. Pel que fa al primer aspecte, la taxa de temporalitat va caure durant les dues fases de destrucció d'ocupació que tingueren lloc en 2008-2010 (quan va passar del 27,7% de treballadors amb contractes temporals el 2008 al 24,7% el 2010) i el 2011-2012 (quan la temporalitat es va reduir del 24,8% al 22,8%). Això és degut simplement al fet que els treballadors temporals foren els que van ser acomiadats primer i amb més intensitat. No obstant, la recuperació a partir de 2013 ha anat associada a un nou creixement del percentatge de contractes temporals, que eren el 2015 el 25,7% del total, de manera que aquest aspecte de la precarització del mercat de treball ha esdevingut característic de la recuperació⁹. Addicionalment, aquests contractes temporals cada vegada més freqüents són també cada vegada més curts, el que augmenta el grau de precarització dels treballadors. Així, els dies de duració mitjana dels contractes temporals van passar dels 78 el 2008 als 53 el 2015¹⁰. Més encara: des de la reforma laboral de 2012, la rotació s'ha incrementat notablement també pels contractes indefinits. Així, si el 2008 es

⁹ Herrero, Villar i Soler Guillén (2018), p.72; Lago Peñas (2016), pp.18-20.

¹⁰ Lago Peñas (2016), p. 21.

signaren 1,2 contractes per cada lloc de treball estable, el 2015 aquesta xifra passà a 1,45¹¹.

L'increment del treball a temps parcial, que va passar del 12% el 2007 al 17% (i al 26% en el cas de les dones) el 2015¹², és un altre aspecte de l'evolució negativa de la qualitat de l'ocupació, no només durant la crisi sinó també durant la recuperació. Les dades comparatives amb altres països mostren també el major deteriorament d'aquest aspecte de la qualitat de l'ocupació a Espanya. Segons dades de l'OCDE, el percentatge de contractes a temps parcial involuntaris va augmentar a Espanya entre 2007 i 2012 més que a qualsevol dels altres països membres d'aquesta organització, amb la sola excepció d'Irlanda¹³.

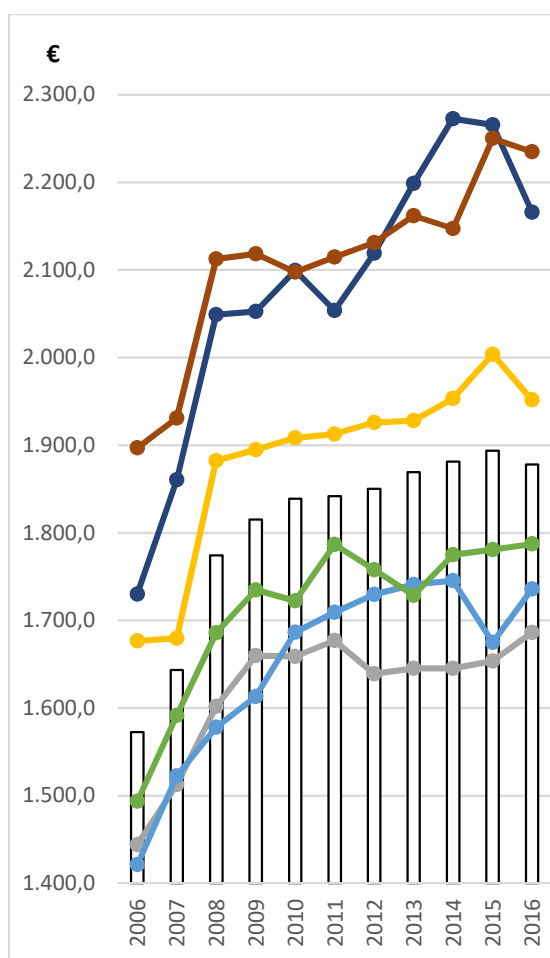
Els salaris i la seva evolució són els indicadors més rellevants de la qualitat de l'ocupació i els que determinaran en major mesura l'evolució dels nivells de vida i la capacitat de consum dels ocupats. Per analitzar-los, començarem observant com han evolucionat, durant el mateix període 2006-2016, els salaris mitjans bruts mensuals del treballador principal, tant a nivell nacional com per CCAA. En termes nominals, hi ha una tendència molt general a l'augment, que és especialment marcada al País Basc i Madrid, mentre que Andalusia, amb uns salaris mitjans nominals en lleuger descens de 2009 a 2015, seria la que té el comportament més negatiu. Ara bé, si considerem l'evolució dels mateixos salaris en termes reals, observem que a partir del 2010-2011 comencen a perdre poder adquisitiu per l'efecte combinat de la inflació i del creixement lent dels salaris nominals, que es mantingueren estancats de 2010 a 2012, degut a que amb la crisi les puges salarials dels convenis col·lectius es congelaren i, a més a més, les noves contractacions foren amb unes condicions salarials inferiors a les que hi havia al mercat laboral abans de la crisi.

¹¹ Lago Peñas (2016), p. 21.

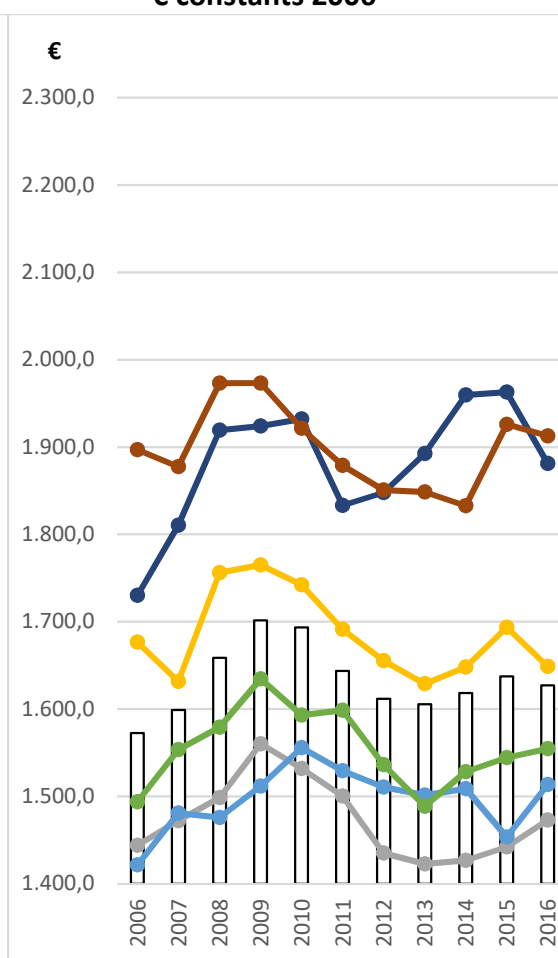
¹² Lago Peñas (2016), p. 20.

¹³ OCDE (2014), p.99.

Gràfic 15. Salari mitjà brut mensual

Gràfic 16. Salari mitjà brut mensual, € constants 2006

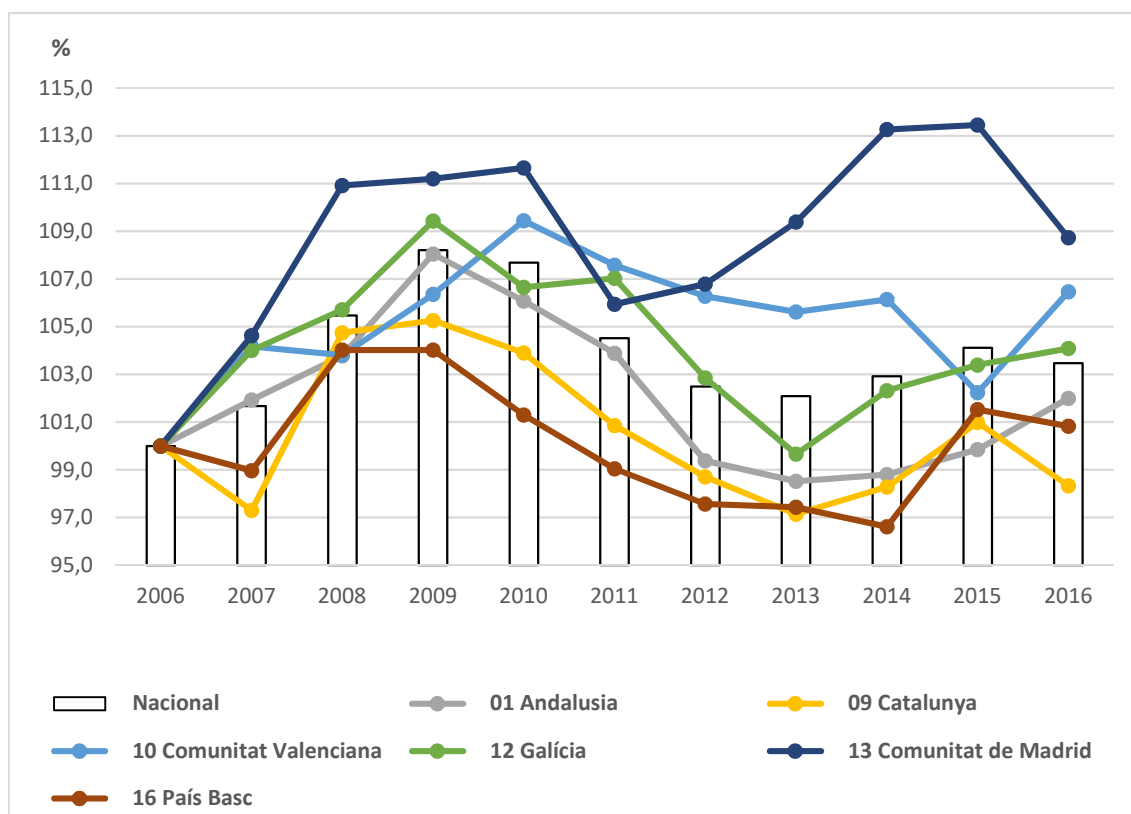

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=13930>

Si analitzem les diferències de l'evolució dels salaris reals segons CCAA, tant pel que fa als nivells salarials (gràfics 15 i 16), com a les tendències (gràfic 17), destaca el cas de la Comunitat de Madrid, que és on els salaris creixen més durant el període 2006-2016, un 8,73%, tot i ja tenir la segona posició en salaris mitjans bruts a l'inici del període. Madrid és també la comunitat en la que la recuperació dels salaris comença abans, ja el 2011, mentre que a la resta de comunitats i al conjunt d'Espanya no es detecta una certa recuperació salarial fins el 2013 o 2014. Pel que fa a les altres dues CCAA de nivells salarials relativament alts, Catalunya i el País Basc, la seva evolució és similar durant la crisi (si bé, el País Basc sempre manté uns nivells força més elevats), però la recuperació sembla més vigorosa al País Basc. Considerant conjuntament tot el període 2006-2016, Catalunya és l'única CA amb uns salaris reals decreixents, un -1,7%, mentre que Euskadi té un creixement, molt moderat, del 0,8%.

Pel que fa a les comunitats amb un salari per sota la mitjana nacional, la millor evolució correspon a la Comunitat Valenciana seguida de Galícia. Andalusia, en canvi, tot i tenir uns nivells salarials molt baixos, experimenta una forta caiguda de 2009 a 2014.

Gràfic 17. Salaris mitjans bruts mensuals, € constants 2006 (2006=100)

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=13930>

La descripció anterior de l'evolució dels salaris reals mostra que creixeren a l'inici de la crisi i que no començaren a disminuir en termes reals fins l'any 2010-2011, un fet que pot resultar sorprenent i que va servir a la ministra Fátima Báñez per justificar la reforma laboral de 2012. Aquest fenomen no reflecteix, però, que milloressin els ingressos reals dels treballadors que van conservar la feina, sinó que és conseqüència d'un "efecte composició": és degut principalment a que els primers en rebre l'impacte de la crisi econòmica van ser els assalariats amb un sou més baix, sovint amb contractes temporals, que van ser acomiadats, mentre que entre els que van conservar la feina hi havia major proporció de treballadors indefinits amb salaris més alts. Això va fer canviar, doncs, l'estructura dels salaris, fent augmentar la seva mitjana.

Una manera d'eliminar aquest "efecte composició" per tal d'observar l'evolució dels salaris reals de treballadors de característiques més o menys homogènies, és analitzar

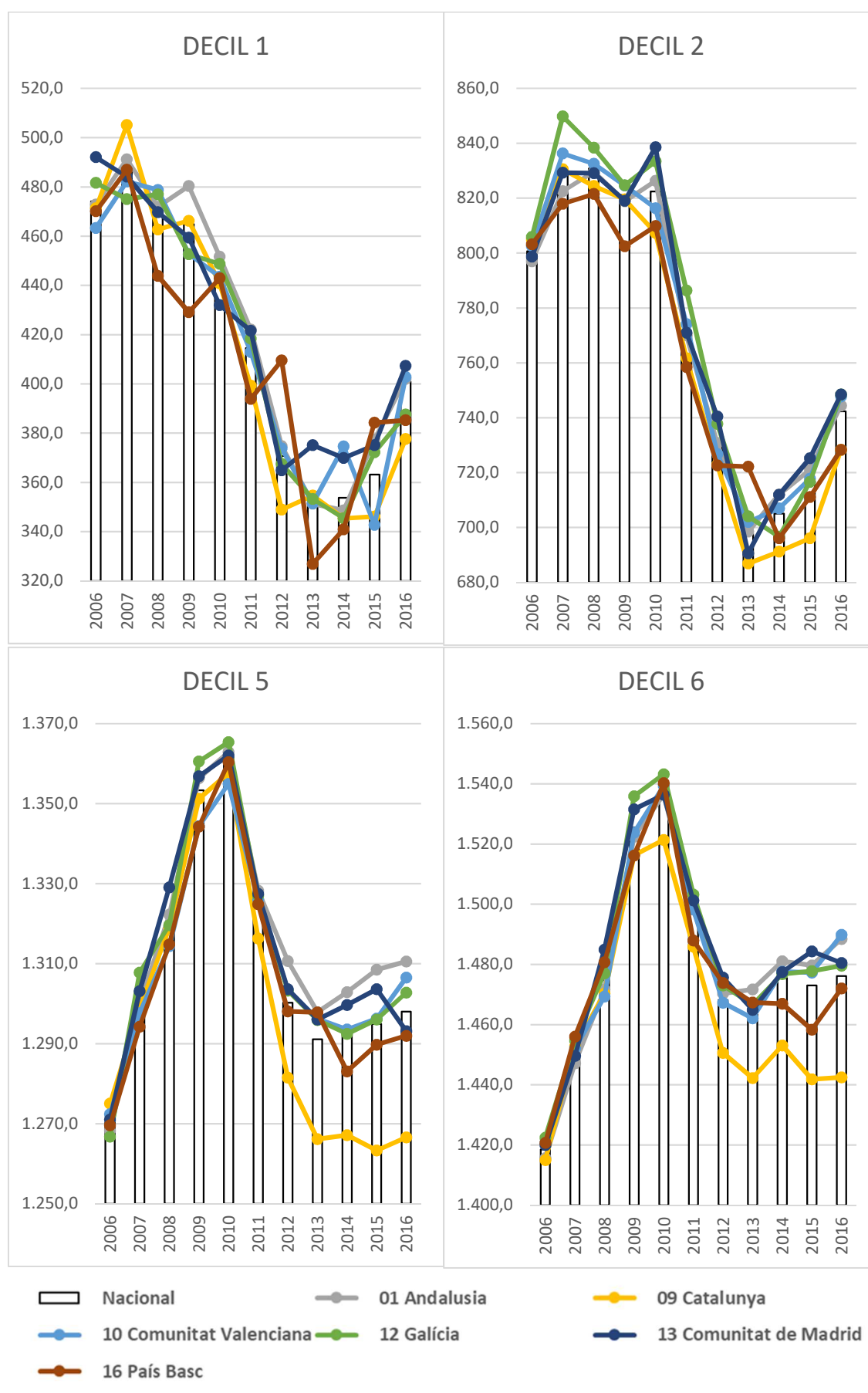
l'evolució dels diferents decils salarials¹⁴. Per raons d'espai, ens limitarem a analitzar els dos decils més baixos (1 i 2), els 5 i 6, corresponents a nivells intermedis, i el decil més alt, el 10 (gràfics 18 a 22). En el primer i segon decil, ja es comença a notar l'impacte de la caiguda dels salaris en l'inici de la crisi. En canvi, els decils propers a la mediana, el 5 i 6, fins l'any 2011 no es veuen afectats per la disminució del salari mitjà brut mensual i el decil 10 no comença a davallar, molt lleugerament, fins 2010. Els gràfics també mostren les diferències en la intensitat de la devaluació salarial. De 2008 a 2013, és a dir, des de l'inici de la crisi fins al moment pitjor d'aquesta, els salaris del primer decil van caure en un 24% i els del segon decil en el 16%, mentre que, en canvi, la caiguda dels decils 5, 6 i 10 fou del 2,2%, del 0,8% i del 3,3% respectivament. Els treballadors més pobres, doncs, no només es veieren més afectats per l'atur, sinó també per una caiguda més precoç i més intensa dels salaris. I, d'altra banda, són també els menys beneficiats per la recuperació. Els decils 1, 2 i 5 encara el 2016 no havien recuperat els salaris, en termes reals, de 2006 (i els decils 1 i 2 estaven encara molt lluny dels de 2008), mentre que els decils 6 i, sobretot, el 10 havien superat netament els nivells de 2006. D'altra banda, els gràfics mostren que, en aquesta qüestió, les diferències segons CCAA són menors.

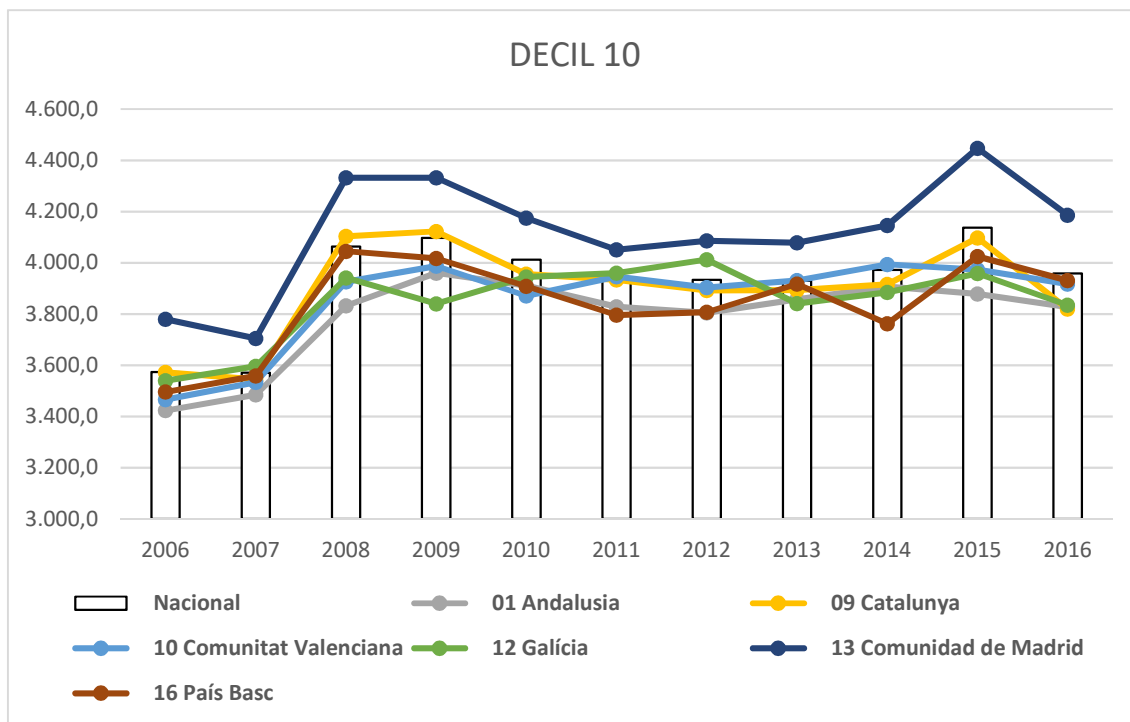
La devaluació salarial, que ha afectat, com acabem de veure, especialment els salaris més baixos, s'ha produït sobretot per la caiguda dels salaris de les persones que entren a una nova feina. Per això ha incidit especialment sobre els joves i també per això la rotació laboral, que com hem vist abans ha augmentat notablement, és un dels mecanismes més rellevants de la devaluació salarial, tal com ho indica el fet que, el 2014, els treballadors que portaven menys de 3 anys treballant en el mateix lloc de treball havien perdut, respecte a 2009, entre el 15 i el 19% dels seus salaris reals, més del doble dels treballadors amb una antiguitat superior als 3 anys¹⁵. Són, doncs, les persones que perden el seu lloc de treball i s'incorporaren després d'un període d'atur a una nova empresa els que patiren més rebaixes salarials.

¹⁴ Una altra possibilitat, que és la que porten a terme Herrero, Villar i Soler Guillén (2018, p.76-77), és observar l'evolució dels salaris dels treballadors indefinits i dels temporals, el que mostra que els salaris dels treballadors indefinits van caure un 1,85% entre 2006 i 2014, mentre que els dels treballadors temporals ho van fer en un 7,76% entre les mateixes dates.

¹⁵ Lago Peñas (2015), p. 9.

Gràfics 18-22. Decils dels salaris mitjans bruts mensuals, € constants 2006

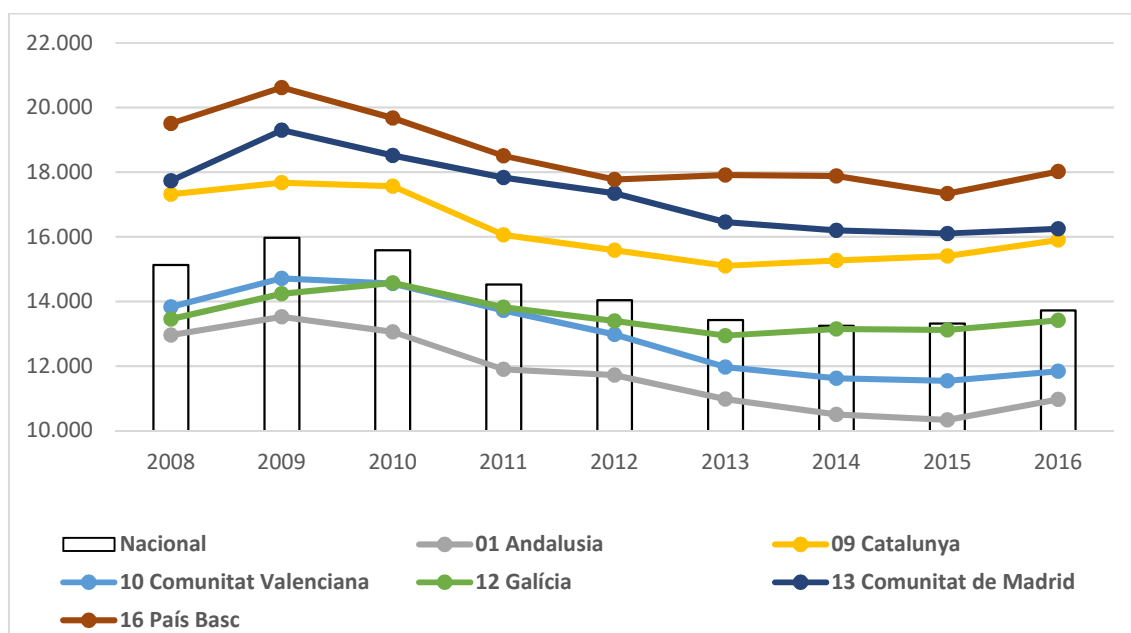
Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=13930>

4. LA RENDA DE LES LLARS

L'ocupació, l'atur i els salaris són els principals responsables de l'evolució de la renda familiar, que analitzarem en aquest apartat. L'indicador que utilitzarem és la renda mitjana anual per unitat de consum, que té en compte el fet que hi ha economies d'escala en les unitats familiars, de manera que les necessitats d'una llar amb n persones són inferiors a n vegades les necessitats d'una llar en la qual resideix una sola persona¹⁶.

¹⁶ Per tal d'obtenir les unitats de consum, que també es coneixen com a adults equivalents, s'empren les anomenades escales d'equivalència, que converteixen els membres de les llars en unitats de consum. Tot i que hi ha nombroses formes de realitzar aquest ajust, l'escala d'equivalència que s'utilitza és la de l'OCDE modificada. Aquesta escala dona valor 1 al primer adult, 0,5 a la resta d'adults i 0,3 als menors de 14 anys. La renda o la despesa total d'una llar es divideix pel nombre d'unitats de consum de la llar i s'obté així la renda o la despesa equivalent per unitat de consum.

Gràfic 23. Renda mitjana anual per unitat de consum, € constants 2006

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=9947>

Aquest indicador ens mostra, d'una banda, les diferències de nivells de renda entre CCAA (gràfic 23), similars a les que ja havíem vist amb els salaris. Les CCAA amb menys ingressos per unitat de consum són les d'Andalusia, Comunitat Valenciana i Galícia. Aquestes diferències no es modifiquen massa al llarg de tot el període, i les CCAA mantenen, en general, la seva posició respecte les altres, amb les úniques excepcions de la Comunitat Valenciana, que experimenta un empitjorament relatiu, i Galícia que, en canvi, millora. D'altra banda, la cronologia i la intensitat de la caiguda de la renda mitjana per unitat de consum és similar a la que havíem vist en el cas dels salaris, amb l'excepció, però, que la recuperació sembla més tardana, perquè no s'iniciaria clarament fins 2015-2016 (quadre 2).

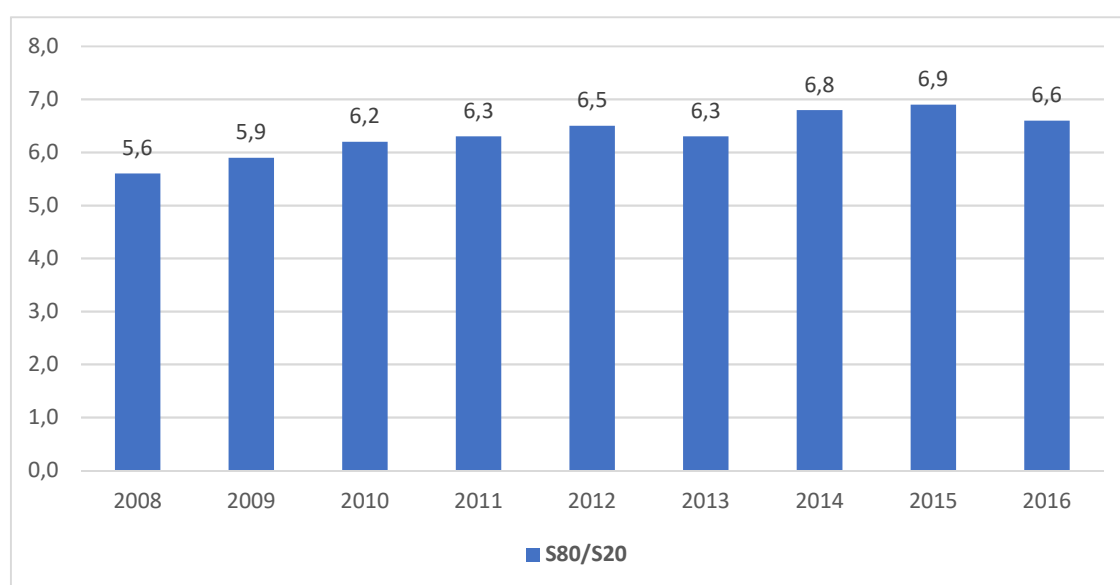
Quadre 2. Renda mitjana per unitat de consum, € constants 2006 (2008=100)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Nacional	100,0	105,6	103,0	96,0	92,8	88,7	87,6	88,0	90,7
01 Andalusia	100,0	104,3	100,8	91,8	90,4	84,7	81,0	79,8	84,6
09 Catalunya	100,0	102,1	101,4	92,7	90,0	87,2	88,2	89,0	91,8
10 Comunitat Valenciana	100,0	106,4	105,2	99,2	93,8	86,5	84,0	83,5	85,6
12 Galícia	100,0	105,8	108,3	102,7	99,5	96,2	97,7	97,5	99,7
13 Comunitat de Madrid	100,0	108,8	104,4	100,5	97,8	92,8	91,3	90,8	91,6
16 País Basc	100,0	105,7	100,9	94,9	91,1	91,8	91,7	88,9	92,4

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=9947>

Les dades anteriors són mitjanes, però podem suposar, a la llum del que hem vist sobre l'evolució dels salaris reals per decils, que hi ha hagut un increment de la desigualtat també en la renda per unitat de consum. Una manera d'estudiar les desigualtats és analitzar la relació entre la renda disponible total del 20% de la població amb ingressos més elevats i la del 20% amb ingressos més baixos (gràfic 24). Tal com mostra el gràfic, a mesura que passen els anys, aquesta relació augmenta, pel que tenim una distribució de la renda que afavoreix a la gent que té més recursos, és a dir, cada any que ha passat ha crescut la desigualtat. La recuperació no millorà tampoc la desigualtat, almenys en els seus inicis, tot i que les dades del gràfic semblen indicar una tímida millora el 2016, que deixa però els nivells de desigualtat molt més elevats que abans de la crisi.

Gràfic 24. Distribució de la renda S80/S20

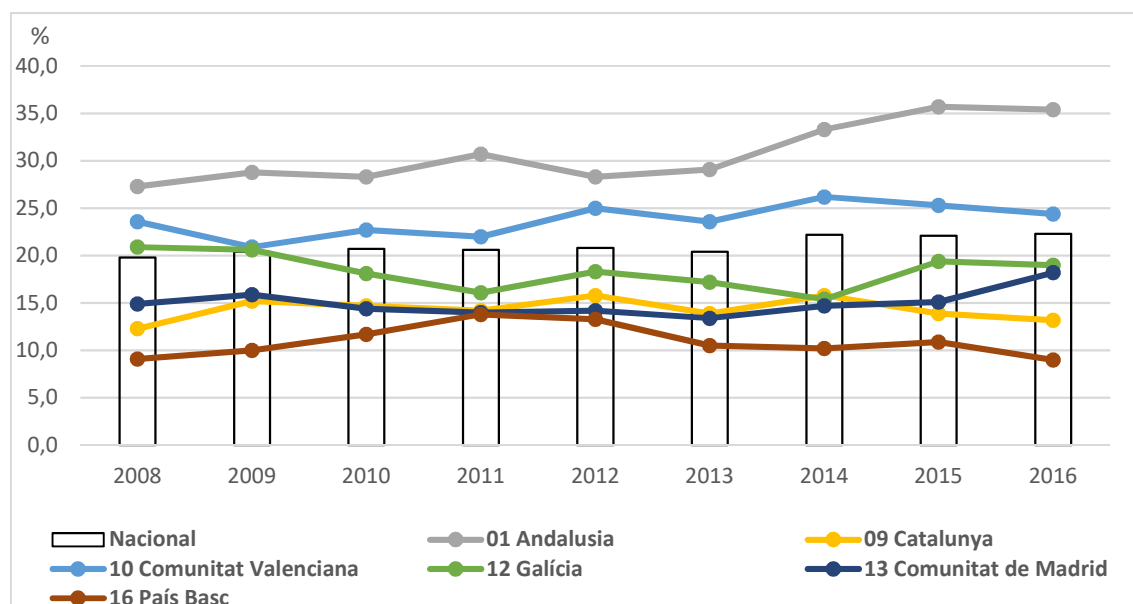
Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=9965>

Per analitzar l'evolució de les rendes dels que es troben a la banda baixa de la distribució, observarem l'indicador més estàndard, la taxa del risc de pobresa (gràfic 25 i quadre 3)¹⁷. Durant la crisi, de 2008 a 2013, aquesta taxa s'incrementa lleugerament a nivell nacional, i ho fa molt més accentuadament durant l'etapa de la recuperació, de 2013 a 2016. Les cinc CCAA que observem tenen un comportament diferent. Durant la crisi, aquesta taxa va decreïxer en algunes comunitats com Galícia, Madrid o, fins a 2011, València. En canvi, augmentava fortament en dues comunitats que tenien inicialment uns nivells baixos de pobresa relativa, Catalunya i el País Basc, mentre que Andalusia, la comunitat amb majors nivells de pobresa, experimentava un increment moderat d'aquesta taxa. A partir de 2013 l'increment és força general, sent el País Basc l'excepció principal. En conjunt, el risc de pobresa passa a nivell nacional del 19,8% al 22,3% entre

¹⁷ El llindar de la pobresa es fixa com el 60 per cent de la mediana dels ingressos disponibles anuals de les persones. La taxa de risc és el percentatge de persones que queden per sota d'aquest llindar.

2008 i 2016, i les CCAA on aquesta taxa decreix són Galícia (passa del 20,9% al 19,0%) i el País Basc, on cau lleugerament del 9,1% al 9,0%. Allà on creix més és, en canvi, a Andalusia (justament allà on és també més alta), que passa d'un 27,3% a un 34,4%.

Gràfic 25. Taxa de risc de pobresa (renda de l'any anterior a l'entrevista)

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=9963>

Quadre 3. Taxa de risc de pobresa, 2008=100 (renda de l'any anterior a l'entrevista)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Nacional	100,0	103,0	104,5	104,0	105,1	103,0	112,1	111,6	112,6
01 Andalusia	100,0	105,5	103,7	112,5	103,7	106,6	122,0	130,8	129,7
09 Catalunya	100,0	123,6	119,5	115,4	128,5	113,0	128,5	113,0	107,3
10 Comunitat Valenciana	100,0	88,6	96,2	93,2	105,9	100,0	111,0	107,2	103,4
12 Galícia	100,0	98,6	86,6	77,0	87,6	82,3	73,7	92,8	90,9
13 Comunitat de Madrid	100,0	106,7	96,6	94,0	95,3	89,9	98,7	101,3	122,1
16 País Basc	100,0	109,9	128,6	151,6	146,2	115,4	112,1	119,8	98,9

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=9963>

En molts punts, l'evolució que acabem de veure de la taxa de risc de pobresa és, a primera vista, sorprenent. La reducció o increment molt lleuger de les taxes de pobresa en moltes comunitats en plena crisi encaixa poc amb els indicadors abans analitzats referits a l'atur o als salaris dels decils més baixos. Tampoc encaixa amb les comparacions internacionals referides a les llars més pobres. Per exemple, segons dades de l'OCDE, entre 2007 i 2010 el país on més es reduí la renda disponible del 10% més pobre fou justament Espanya¹⁸. En realitat, l'explicació l'hem de buscar en el fet que la

¹⁸ OCDE (2014), p.87.

taxa de risc de pobresa és un indicador relatiu i que, per tant, el llindar de la pobresa -el 60% de la renda mediana- depèn de la desigualtat, però també de l'evolució de les rendes properes a la mediana. Així, si la renda mediana cau i ho fan en una proporció similar les que estan per sota del 60% de la mediana, pot passar que la taxa de pobresa relativa no es modifiqui tot i que estigui augmentant el nombre de llars amb rendes molt baixes. Aquest efecte va tenir una incidència important en les taxes de pobresa a Espanya, perquè el llindar de la pobresa per una llar unipersonal estava en 8877 euros el 2009 i en 7961 euros el 2014¹⁹.

Per evitar aquest efecte, podem analitzar la taxa de risc de pobresa ancorada en un moment del temps. Es tracta de prendre el llindar de la pobresa d'un any concret (en el nostre cas 2009) i calcular quin percentatge de les llars estaven per sota d'aquest llindar, actualitzat amb l'evolució dels preus, en els anys consecutius.

Quadre 4. Risc de pobresa (ancorada 2009)

	2009	2014	Variació 2009-2014 (%)
Nacional	19,8	31,3	58,1
01 Andalusia	28,8	46,3	60,8
09 Catalunya	15,2	20,1	32,2
10 Comunitat Valenciana	20,9	37,1	77,5
12 Galícia	20,6	27,9	35,4
13 Comunitat de Madrid	15,9	21,1	32,7
16 País Basc	10,0	13,4	34,0

Font: FOESSA (2016), p.10.

Les xifres del quadre anterior mostren un fortíssim increment de la pobresa durant els anys de la crisi. Les taxes de pobresa no es redueixen en cap comunitat, com succeïa en observar l'indicador estàndard de la pobresa relativa, sinó que creixen molt accentuadament en tots els casos, i particularment a València i Andalusia.

Una altra manera d'aproximar-se a la pobresa és l'estudi de la privació material o de la vulnerabilitat econòmica. L'estudi de Pérez-Mayo, per exemple, analitza la vulnerabilitat econòmica tenint en compte l'ingrés de les famílies (utilitzant la línia oficial de la pobresa), la privació material (la capacitat de fer front a despeses de la llar inesperades, de poder-se permetre una setmana de vacances, un àpat amb carn o peix o el seu equivalent vegetarià un dia de cada dos, tenir cotxe, tenir ordinador, no retardar-se involuntàriament en el pagament de les factures i poder escalfar adequadament la llar a l'hivern) i l'estrès econòmic (considera que estan en aquesta situació els que declaren en l'enquesta tenir dificultats per arribar a finals de mes). Aquestes variables mostren també un notable empitjorament durant la crisi, tot i que menor que la taxa de risc de pobresa ancorada, ja que la proporció de la població

¹⁹ FOESSA (2016), p. 9.

que es troba en situació de vulnerabilitat passà del 23,5% de la població el 2004 al 28,2% el 2014²⁰

5. EL CONSUM DE LES FAMÍLIES

Amb totes les dades que hem vist anteriorment, l'atur, els salaris que es perceben, la renda que arriba a les famílies, canvia el consum de les famílies durant la crisi i quan s'està sortint d'ella?

Cal entendre, primer de tot, que la relació entre evolució dels ingressos i evolució del consum no és senzilla, degut a diversos motius. En primer lloc, les decisions de consum prenen en consideració, no només els ingressos familiars en aquell moment, sinó també les rendes futures esperades. En aquest sentit, la incertesa generada per la crisi, així com la pèrdua de valor de la riquesa financera i immobiliària de les famílies van tenir també un impacte en la reducció del consum, sobretot en el de béns durables²¹.

D'altra banda, l'existència de diferents elasticitats de la despesa respecte l'ingrés entre grups de renda implica que la relació entre evolució de la renda i evolució del consum no sigui necessàriament proporcional. Una aparent paradoxa ens pot servir per il·lustrar aquesta qüestió. Si es calcula, a l'Espanya de la crisi, l'evolució de la desigualtat des del punt de vista de la despesa de les llars i des del punt de vista de l'ingrés, sempre a través de l'índex de Gini, els resultats són contradictoris, perquè mentre la desigualtat de la despesa s'hauria reduït (el que és en principi sorprenent), la desigualtat de l'ingrés hauria augmentat. L'explicació és que l'elasticitat de la despesa respecte l'ingrés difereix substancialment entre llars de rendes altes i llars de rendes baixes. Les llars de rendes baixes tenen pràcticament tota la seva despesa centrada en productes de primera necessitat molt inelàstics, de manera que, quan cau el seu ingrés intenten sostenir el consum fent recurs als estalvis o altres estratègies. En canvi, les llars de rendes altes poden ajustar més els seus nivells de despesa, si es redueix el seu ingrés, allargant la reposició de béns durables o reduint el consum de luxe²².

5.1. EVOLUCIÓ GENERAL DEL CONSUM

Per estudiar l'evolució del consum durant la crisi, hem de saber, en primer lloc, quina és la despesa mitjana per unitat de consum de les llars. Ho fem en termes reals per eliminar l'efecte de l'IPC.

Tal com es veu al gràfic 26, es poden diferenciar dos grups entre les CCAA estudiades pel que fa a la despesa mitjana per unitat de consum. El primer grup, format per Païls

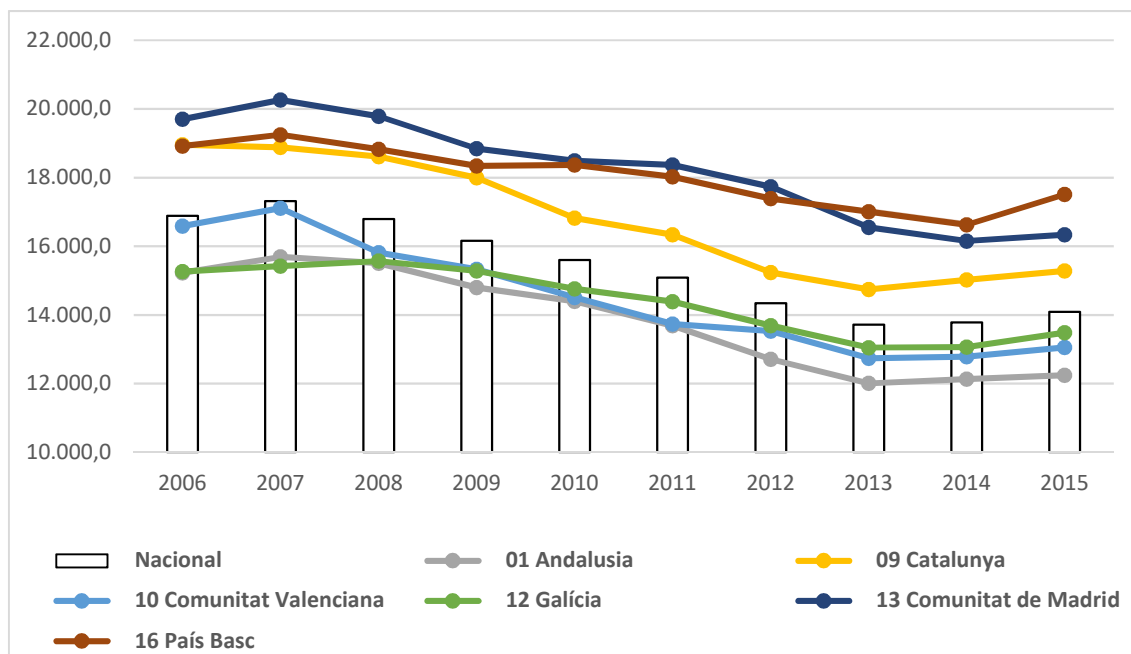
²⁰ Pérez-Mayo (2017).

²¹ Sastre i Fernández-Sánchez (2011).

²² Aquest exemple a Herrero, Villar i Soler Guillén (2018), pp. 96-100, on també mostren que aquesta observació és coherent amb el fet que la reducció de la riquesa durant la crisi ha estat més accentuada en el cas de les rendes baixes.

Basc, Comunitat de Madrid i Catalunya, estaria per sobre de la mitjana nacional; el segon grup, per sota d'aquesta mitjana, estaria format per Andalusia, Galícia i Comunitat Valenciana.

Gràfic 26. Despesa mitjana per unitat de consum de les llars, € constants 2006

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=10723>

Malgrat aquestes diferències, tant a nivell nacional com a les diferents CCAA, la despesa mitjana de les llars per unitat de consum començà a disminuir a partir del 2008. Tal com es veu al quadre 5, la despesa mitjana nacional disminueix pel període 2008-2013 un 18,4%, mentre que la CA on es redueix més és Andalusia, que cau un 22,6%, seguida de Catalunya amb un 20,8%. Les dades mostren, però, una paradoxa. Exceptuant potser el País Basc, amb un comportament millor que les altres comunitats en tots els indicadors, les diferències entre comunitats pel que fa a l'evolució del consum són poc marcades, en tot cas molt menys marcades que les que es detectaven en tots els indicadors que hem analitzat anteriorment, com l'evolució de l'atur, els salaris i altres indicadors referits a l'ingrés. Intentarem resoldre aquesta paradoxa quan analitzem el canvis en el consum segons nivell d'ingrés.

A partir de finals de 2013 es comença a recuperar la despesa mitjana per unitat de consum, però segueix estant per sota dels nivells del 2006. En relació als nivells de 2008, la despesa mitjana per unitat de consum només ha tingut una evolució millor que la mitjana nacional en els casos de Galícia, i sobretot, el País Basc, tal i com es pot comprovar en els índexs presentats al quadre 5. Cal afegir, però, que si només observem l'evolució d'aquesta variable a partir de 2013, és a dir, focalitzant l'atenció en els primers anys de la recuperació, Catalunya s'afegeix a les comunitats amb millor comportament

que la mitjana nacional. Així pel període 2013-2015, a nivell nacional s'ha recuperat el consum mitjà un 2,7%, a Catalunya un 3,7%, a Galícia un 3,3% i al País Basc un 2,9%.

Quadre 5. Despesa mitjana per unitat de consum, € constants 2006 (2008=100)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Nacional	100,5	103,1	100,0	96,2	92,9	89,9	85,4	81,6	82,1	83,9
01 Andalusia	98,2	101,2	100,0	95,4	92,8	88,2	81,9	77,4	78,2	79,0
09 Catalunya	101,8	101,5	100,0	96,7	90,4	87,8	81,9	79,2	80,7	82,1
10 Comunitat Valenciana	104,9	108,2	100,0	96,9	91,8	86,9	85,6	80,6	80,8	82,6
12 Galícia	98,1	99,1	100,0	98,2	94,8	92,4	88,0	83,8	83,9	86,6
13 Comunitat de Madrid	99,5	102,4	100,0	95,2	93,4	92,8	89,6	83,6	81,6	82,5
16 País Basc	100,5	102,2	100,0	97,4	97,5	95,7	92,4	90,3	88,3	93,0

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=10723>

5.2. EL CONSUM PER TRAMS D'INGRESSOS

A continuació comprovem la despesa mitjana per unitat de consum segons el nivell d'ingressos que entren a les llars en termes reals, tant a nivell nacional com per CCAA. La conclusió més clara que es pot obtenir dels gràfics 27 a 33 és que les diferències en la magnitud de la reducció del consum durant la crisi entre grups de renda són poc pronunciades²³. Fins el 2010 fins i tot la caiguda del consum és més important entre les rendes intermèdies i altes que no pas entre les més baixes, les de menys de 999 euros. La comparació entre CCAA ens indica una cosa similar: malgrat les importants diferències que hem vist abans entre CCAA pel que fa a indicadors com l'atur o la pobresa, la caiguda del consum durant la crisi presenta poques disparitats regionals, potser amb l'excepció del País Basc i Galícia, que tenen una caiguda menor que la resta.

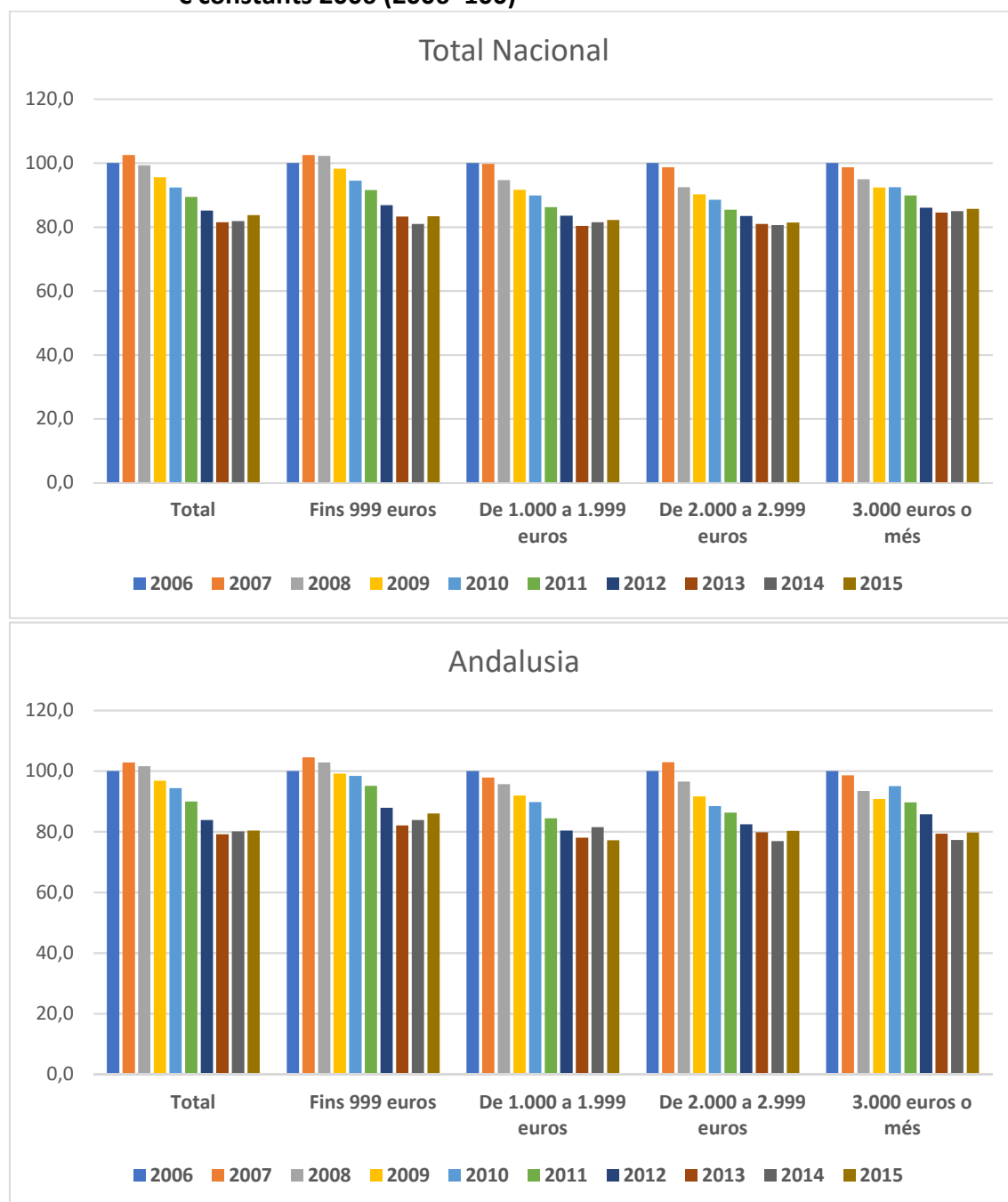
Tot l'anterior es pot explicar pels motius ja mencionats abans: inicialment la incertesa i la pèrdua de valor dels actius financers i immobiliaris van fer incrementar la taxa d'estalvi (que el 2009 va arribar a un màxim històric del 17,8%²⁴.) entre aquells que tenien capacitat d'estalviar, és a dir, les rendes mitjanes i altes. En canvi, les rendes baixes, amb un consum més inelàstic, el van reduir menys, almenys fins que la pressió de l'atur i la caiguda de rendes els hi va obligar. Les famílies pobres van desplegar tota una sèrie d'estratègies per evitar en el possible reduir un consum que, en el seu cas, estava molt centrat en productes de primera necessitat. Entre aquestes estratègies destaca la reconstitució familiar. Les dimensions mitjanes de totes les llars es van reduir durant aquests anys, el que respon a tendències econòmiques, demogràfiques i socials de llarga durada. Però el que és interessant és que la dimensió de les llars més pobres es va reduir molt menys que la de les llars de classe mitjana o alta, perquè els pobres

²³ En canvi, sí que existeixen importants diferències en la caiguda del consum segons la nacionalitat del cap de casa (Ballester, Velazco i Rigall-i-Torrent, 2014, el que potser és degut a la menor capacitat de la població immigrant de desplegar estratègies per protegir-se de la crisi.

²⁴ Laborda (2012), p. 161.

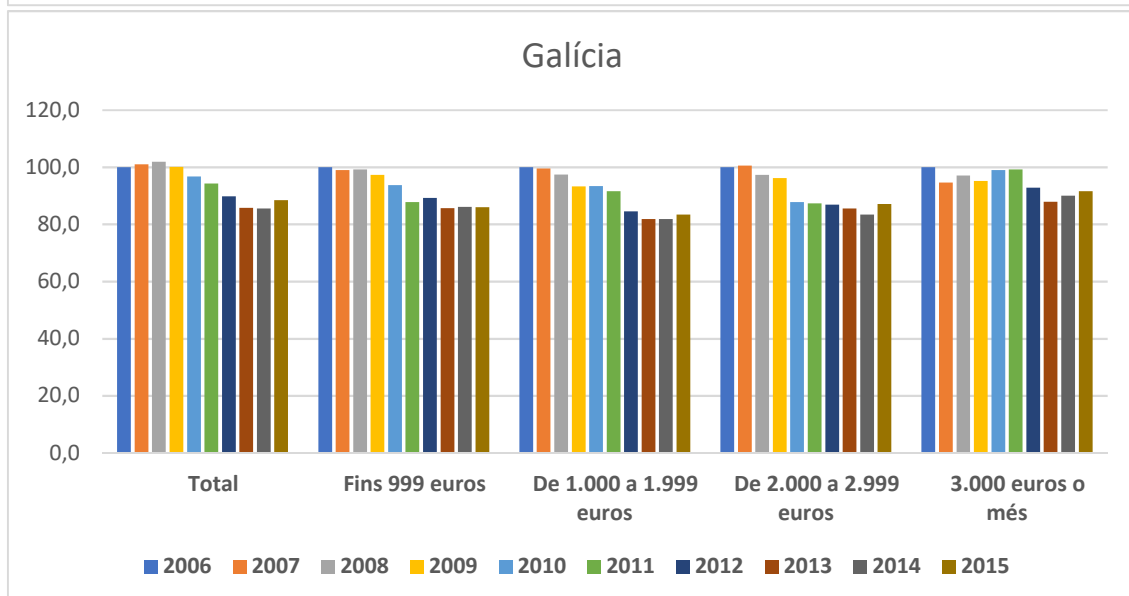
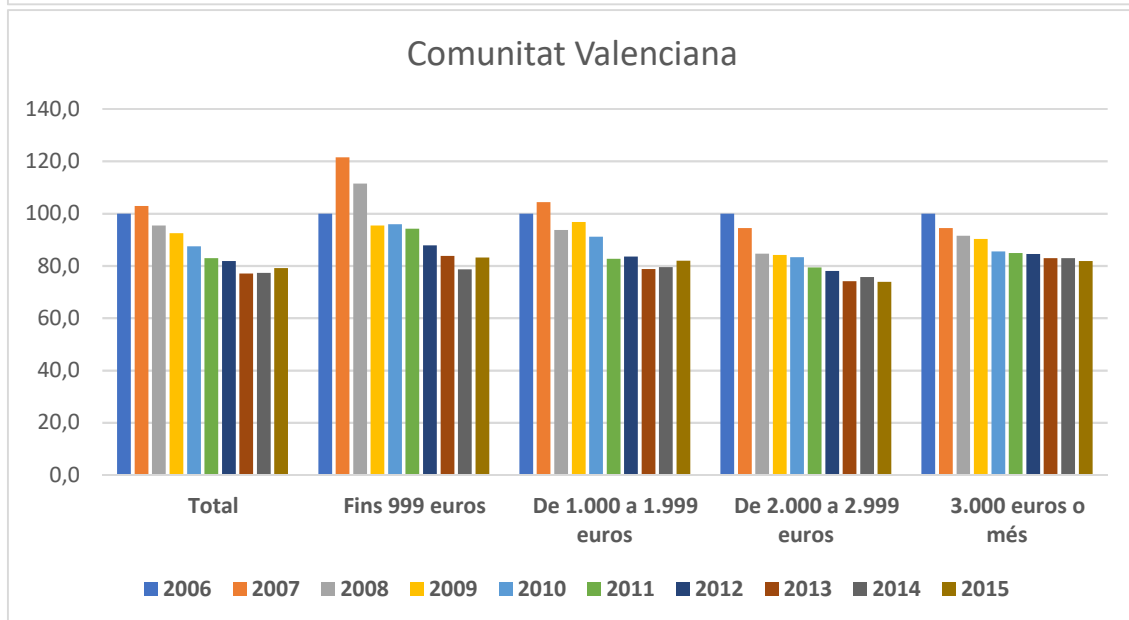
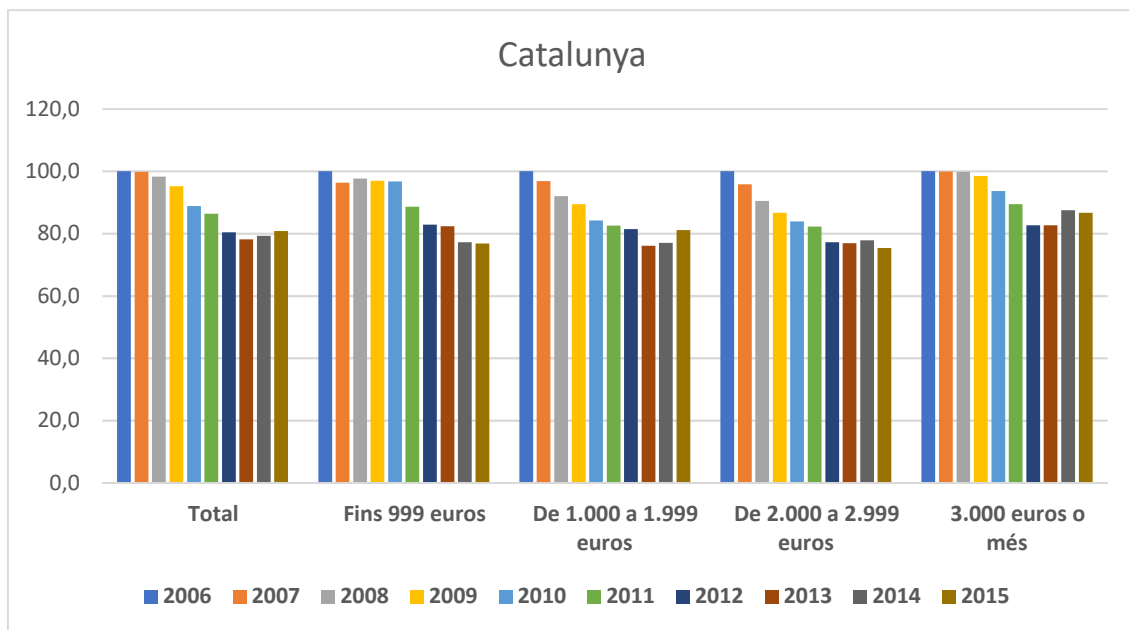
van fer sovint front a la crisi tornant a compartir habitatge amb familiars o amb amics, generant així economies d'escala en el consum²⁵. D'altra banda, factors demogràfics, especialment el major envelliment durant aquest període de les llars més afavorides, van intensificar, segurament, la caiguda del consum, sobretot de béns durables, en les llars amb majors ingressos, ja que el consum d'aquest tipus de béns (automòbils, electrodomèstics) tendeix a disminuir amb l'edat, sobretot a partir dels 60 anys²⁶.

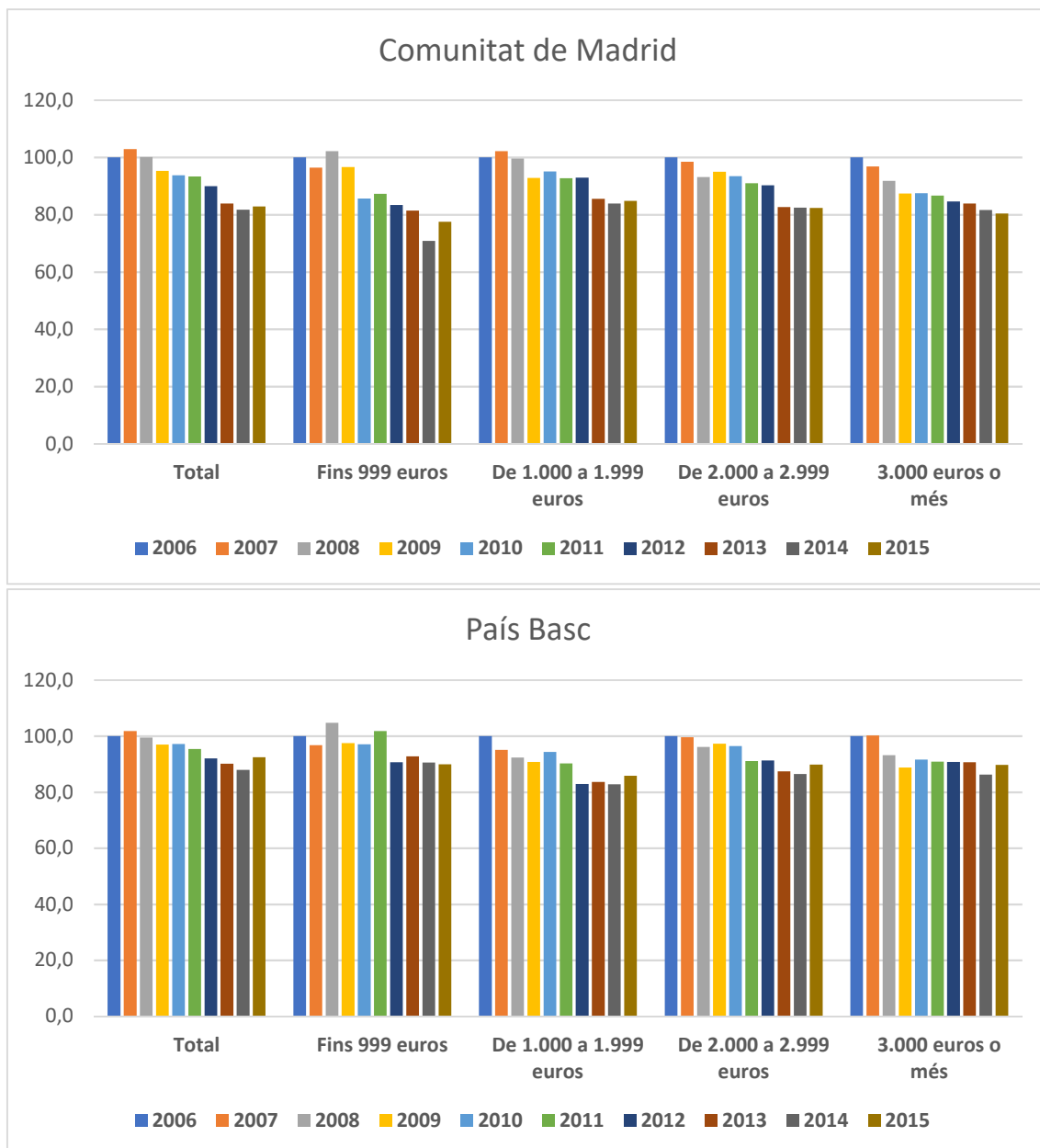
Gràfics 27-33. Despesa mitjana per unitat de consum per nivell d'ingressos de la llar, € constants 2006 (2006=100)

²⁵ Cardoso i Montañez (2017), p.3-4.

²⁶ Cardoso i Montañez (2017), p.6.

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=10734>

5.3. EL CONSUM PER TIPUS DE PRODUCTES

Finalment, analitzarem la trajectòria del consum segons tipus de productes. Intentarem verificar aquí la hipòtesi que la crisi ha tingut un impacte diferent en el consum segons tipus de productes, afectant menys als productes de primera necessitat que a la resta. És a dir, intentarem verificar fins a quin punt ha actuat l'anomenada llei d'Engel durant la crisi. Els estudis que han abordat aquest tema indiquen que hi ha hagut una evolució d'aquest tipus²⁷, però aquesta era, almenys a l'inici de la crisi, una qüestió debatuda, perquè alguns autors assenyalaven que el fet que unes determinades pautes de consum fossin, per parts importants de la població, un component crucial de la seva identitat

²⁷ Ballester, Velazco i Rigall-i-Torrent (2014).

feia pronosticar que la composició del consum segons tipus de productes seria poc elàstic respecte l'ingrés²⁸.

A la *Encuesta de Presupuestos Familiares*, la despesa de consum de les llars s'ordena segons la classificació de despeses de consum en 12 grans grups (COICOP), que són:

- Grup 1. Aliments i begudes no alcohòliques.
- Grup 2. Begudes alcohòliques, tabacs i narcòtics.
- Grup 3. Articles de vestir i calçat.
- Grup 4. Habitatge, aigua, electricitat, gas i altres combustibles.
- Grup 5. Mobiliari, equipament de la llar i despeses corrents de conservació de l'habitatge.
- Grup 6. Salut.
- Grup 7. Transports.
- Grup 8. Comunicacions.
- Grup 9. Oci, espectacles i cultura.
- Grup 10. Ensenyament.
- Grup 11. Hotels, cafès i restaurants.
- Grup 12. Altres béns i serveis.

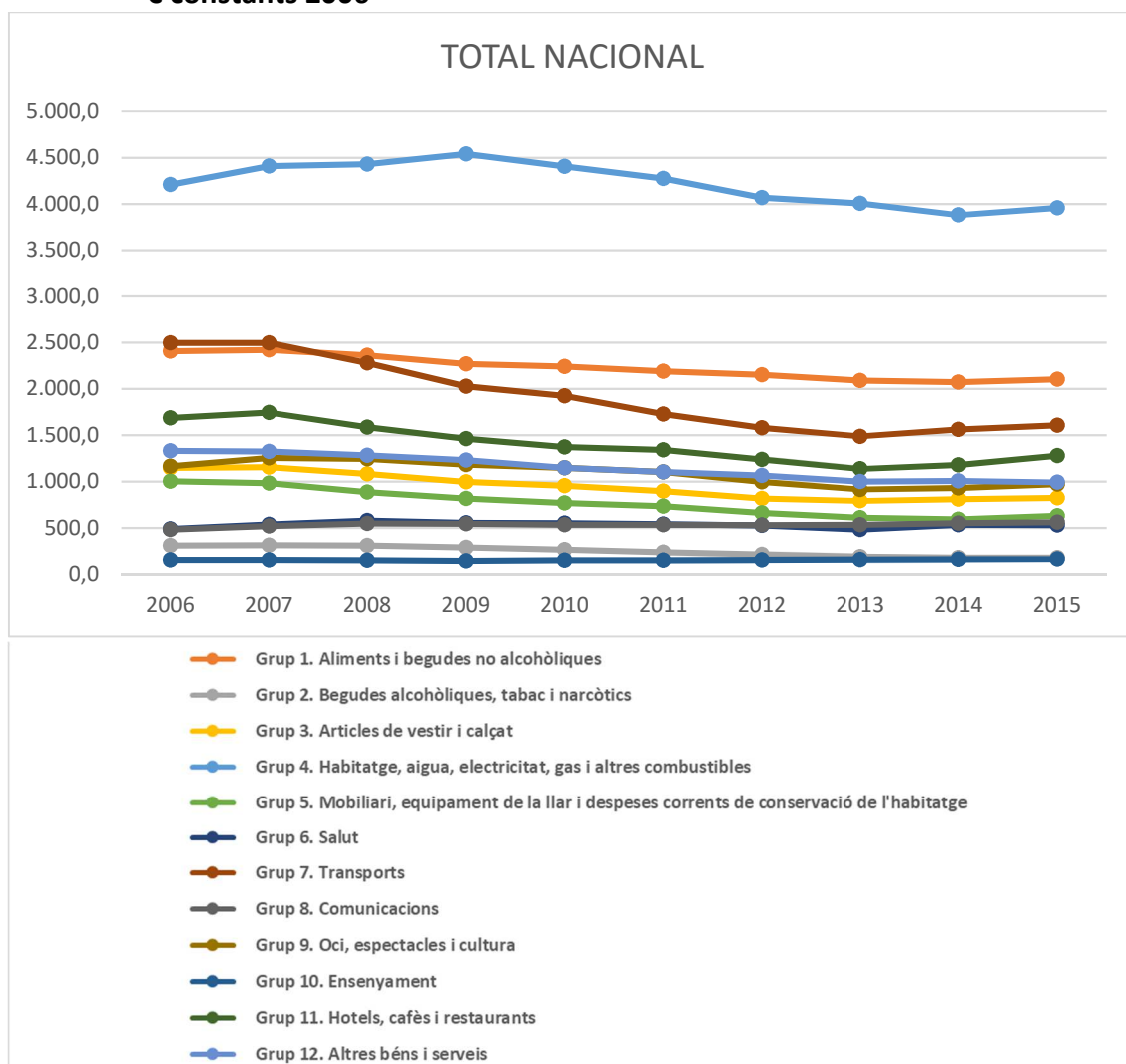
Dins aquests grups, es consideren béns de primera necessitat: l'Alimentació (grup 1); el Vestit i calçat (grup 3); l'Habitatge, aigua, electricitat i altres combustibles (grup 4), i el Mobiliari, equipament de la llar i despeses corrents (grup 5)²⁹. No obstant, el grau d'elasticitat respecte la renda d'aquests productes definits com de primera necessitat és previsible que variï molt, ja que els grups 1 i 4 són probablement més inelàstics que els grups 3 i, sobretot, 5.

Tant a nivell nacional com a nivell autonòmic, trobem que hi ha quatre grans grups de consum, que són per ordre d'importància en la despesa el Grup 4, el Grup 1, el Grup 7 i el Grup 11, tal com es pot veure en el gràfic 34.

²⁸ Veure, per exemple, Señán (2010).

²⁹ <http://www.idescat.cat/pub/?id=edcl&m=m>

Gràfic 34. Despesa mitjana per unitat de consum de la llar per grups de consum, € constants 2006

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=10723>

El quadre 6 mostra que sí que hi ha hagut canvis molt significatius en la despesa de les llars segons tipus de productes. Tot i que les dades presenten la dificultat que poden estar afectades per canvis en els preus relatius³⁰, podríem dir que s'ha complert, en aquest període, la llei d'Engel. Si ens fixem amb el total nacional, veurem que durant la crisi, de 2007 a 2013, la reducció del consum s'ha centrat en els béns més prescindibles, una part dels quals podem considerar de luxe. Entre aquests tindríem el grup 2 (begudes alcohòliques i tabac, l'evolució del qual pot estar relacionat amb canvis estructurals en les pautes de consum i no només amb la crisi), el grup 9 (oci, espectacles i cultura) i el grup 11 (hotels, cafès i restaurants). D'altra banda, la reducció s'ha centrat també en els béns durables - presents als grups 5 (mobiliari, equipament de la llar i despeses de conservació de l'habitatge) i 7 (transports)-, la reposició dels quals pot ser posposada en

³⁰ Això succeeix sens dubte en el grup 10 (ensenyament), afectat per l'augment molt notable, en aquest període, de les taxes universitàries.

moments de crisi. Aquesta menor reposició fins i tot s'observa en béns de durada més curta com en vestit i el calçat (grup 2), la despesa dels quals també es redueix fortament. En canvi, entre les despeses més importants les que es mostren més inelàstiques són l'alimentació (grup 1) i l'habitatge, aigua, electricitat, etc (grup 4).

Si ens ho mirem per CCAA, les dades són diverses i difícils d'interpretar, però almenys en alguns aspectes són coherents amb l'anterior. La caiguda de la despesa en els grups 5 i 7, és a dir, dels béns durables és clarament més intensa en les dues comunitats que han patit més la crisi, Andalusia i la Comunitat Valenciana, que també tenen una caiguda molt marcada en els grups 2 i 11. Per contra, el grup 1, el més clarament associat a despesa de primera necessitat, té un rang de variació molt més limitat segons CA.

Les dades mostren també la debilitat de la recuperació del consum el 2015. En la majoria dels grups i CCAA els nivells de 2015 es situen netament per sota encara dels de 2007, amb Galícia i el País Basc com a comunitats amb una millor evolució. Tot i així, en molts casos els tipus de productes amb una demanda més elàstica respecte l'ingrés han tendit a augmentar més que la resta, amb l'excepció del grup 2, afectat per canvis estructurals en el nombre de fumadors.

Quadre 6. Despesa mitjana per unitat de consum de la llar, € constants 2006 (2007=100)

	2007	2010	2013	2015	% Variació 2007-2013	% Variació 2013-2015
Total Nacional						
Grup 1	100,0	92,6	86,3	86,9	-13,7	0,7
Grup 2	100,0	84,5	60,3	57,9	-39,7	-4,0
Grup 3	100,0	82,6	68,5	71,2	-31,5	3,9
Grup 4	100,0	99,9	90,8	89,8	-9,2	-1,2
Grup 5	100,0	78,1	62,2	64,2	-37,8	3,2
Grup 6	100,0	102,8	89,9	98,6	-10,1	9,8
Grup 7	100,0	77,1	59,6	64,3	-40,4	7,9
Grup 8	100,0	103,0	102,8	108,2	2,8	5,3
Grup 9	100,0	91,3	72,9	77,5	-27,1	6,4
Grup 10	100,0	97,9	102,2	105,7	2,2	3,4
Grup 11	100,0	78,7	65,2	73,5	-34,8	12,7
Grup 12	100,0	86,5	75,6	74,8	-24,4	-1,0
01 Andalusia						
Grup 1	100,0	93,9	84,4	82,7	-15,6	-2,0
Grup 2	100,0	81,7	49,6	50,6	-50,4	2,1
Grup 3	100,0	85,3	62,8	67,6	-37,2	7,6
Grup 4	100,0	103,7	94,0	92,2	-6,0	-1,9
Grup 5	100,0	80,6	61,1	60,7	-38,9	-0,6
Grup 6	100,0	106,7	88,1	105,5	-11,9	19,7
Grup 7	100,0	76,1	54,5	57,6	-45,5	5,7

Grup 8	100,0	106,0	104,1	108,6	4,1	4,3
Grup 9	100,0	94,8	72,7	77,3	-27,3	6,2
Grup 10	100,0	93,4	81,4	90,8	-18,6	11,5
Grup 11	100,0	79,6	60,8	64,5	-39,2	6,1
Grup 12	100,0	94,9	76,9	77,8	-23,1	1,2
09 Catalunya						
Grup 1	100,0	93,6	87,7	87,1	-12,3	-0,7
Grup 2	100,0	89,7	69,9	65,4	-30,1	-6,5
Grup 3	100,0	80,4	71,1	74,9	-28,9	5,4
Grup 4	100,0	96,4	83,9	81,8	-16,1	-2,5
Grup 5	100,0	75,8	63,8	65,4	-36,2	2,4
Grup 6	100,0	108,9	91,7	104,2	-8,3	13,7
Grup 7	100,0	80,6	67,0	74,9	-33,0	11,8
Grup 8	100,0	104,3	100,3	108,2	0,3	7,8
Grup 9	100,0	85,0	66,4	74,9	-33,6	12,8
Grup 10	100,0	104,9	97,5	109,5	-2,5	12,2
Grup 11	100,0	78,2	63,5	73,7	-36,5	16,2
Grup 12	100,0	80,6	70,8	73,6	-29,2	4,0
10 Comunitat Valenciana						
Grup 1	100,0	88,7	85,6	86,2	-14,4	0,7
Grup 2	100,0	71,1	57,9	51,9	-42,1	-10,4
Grup 3	100,0	75,4	67,0	65,7	-33,0	-1,8
Grup 4	100,0	98,7	83,2	84,3	-16,8	1,3
Grup 5	100,0	69,3	56,4	65,4	-43,6	15,9
Grup 6	100,0	106,5	89,3	90,6	-10,7	1,5
Grup 7	100,0	68,6	52,9	55,0	-47,1	4,1
Grup 8	100,0	99,6	97,2	100,4	-2,8	3,3
Grup 9	100,0	80,4	71,8	70,2	-28,2	-2,2
Grup 10	100,0	111,0	127,3	137,3	27,3	7,8
Grup 11	100,0	70,9	62,0	69,7	-38,0	12,5
Grup 12	100,0	79,0	66,5	64,6	-33,5	-2,8
12 Galícia						
Grup 1	100,0	93,7	85,6	87,9	-14,4	2,7
Grup 2	100,0	85,5	63,7	66,3	-36,3	4,2
Grup 3	100,0	82,8	69,6	74,4	-30,4	7,0
Grup 4	100,0	109,9	97,7	100,2	-2,3	2,6
Grup 5	100,0	92,6	74,1	72,1	-25,9	-2,8
Grup 6	100,0	105,5	108,7	116,1	8,7	6,8
Grup 7	100,0	82,9	66,5	70,7	-33,5	6,4
Grup 8	100,0	106,4	102,8	113,0	2,8	9,9
Grup 9	100,0	97,2	76,6	88,5	-23,4	15,5
Grup 10	100,0	151,1	111,7	137,7	11,7	23,2
Grup 11	100,0	79,5	66,5	70,4	-33,5	6,0
Grup 12	100,0	94,1	86,4	79,4	-13,6	-8,1

13 Comunitat de Madrid						
Grup 1	100,0	91,8	86,5	84,1	-13,5	-2,9
Grup 2	100,0	86,1	57,6	52,7	-42,4	-8,4
Grup 3	100,0	89,5	71,3	71,2	-28,7	-0,1
Grup 4	100,0	97,5	94,8	90,2	-5,2	-4,9
Grup 5	100,0	81,3	66,1	65,4	-33,9	-1,2
Grup 6	100,0	104,1	87,2	100,9	-12,8	15,7
Grup 7	100,0	79,2	64,3	66,2	-35,7	2,9
Grup 8	100,0	102,9	102,0	106,4	2,0	4,3
Grup 9	100,0	98,1	70,6	68,5	-29,4	-2,8
Grup 10	100,0	82,7	104,8	95,4	4,8	-9,0
Grup 11	100,0	79,9	67,6	75,1	-32,4	11,1
Grup 12	100,0	90,4	79,9	77,6	-20,1	-2,9
16 País Basc						
Grup 1	100,0	96,6	91,8	91,3	-8,2	-0,5
Grup 2	100,0	91,0	75,4	72,2	-24,6	-4,3
Grup 3	100,0	91,2	81,5	77,1	-18,5	-5,4
Grup 4	100,0	103,7	95,7	96,7	-4,3	1,0
Grup 5	100,0	78,8	68,8	65,9	-31,2	-4,3
Grup 6	100,0	119,3	104,5	115,1	4,5	10,2
Grup 7	100,0	83,6	63,3	74,2	-36,7	17,2
Grup 8	100,0	112,6	120,7	123,4	20,7	2,2
Grup 9	100,0	91,6	76,8	85,5	-23,2	11,3
Grup 10	100,0	99,0	123,2	123,6	23,2	0,3
Grup 11	100,0	85,8	78,1	85,0	-21,9	8,8
Grup 12	100,0	89,7	86,0	85,3	-14,0	-0,8

	Béns de productes bàsics/primera necessitat (veure nota 29)
	Béns de luxe

Font: Elaboració pròpia a partir de <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=10723>

6. CONCLUSIONS

En aquest treball he intentat esbrinar, tant a nivell nacional com entre les cinc CCAA més importants (les que tenien un major PIB el 2016), com s'ha vist afectat el consum de les famílies durant la crisi i en el moment inicial de recuperació, tenint en compte els indicadors de l'ocupació, l'activitat, l'atur, els salaris i la renda de les llars.

La forta caiguda de l'ocupació, sobretot de la masculina, durant la crisi va ser el resultat de moviments tant de la taxa d'activitat com de la d'atur. Mentre que la taxa d'activitat en el període de crisi va créixer degut al fort moviment d'incorporació de dones adultes al mercat de treball per intentar compensar els ingressos perduts dins les llars, un fenomen que tingué un impacte superior que no pas la reducció de l'activitat dels joves, l'atur experimentà un fort increment, sense precedents en la història recent d'Espanya, sobretot si ens fixem en les taxes d'atur del sustentador principal de la llar, al

percentatge de llars amb tots els actius a l'atur i al percentatge de llars sense ingressos, indicadors que arribaren en tots els casos als seus màxims històrics.

La crisi també va tenir com a conseqüència el deteriorament dels salaris, especialment dels més baixos (decils 1 i 2), i de la qualitat de l'ocupació, mesurada a partir de la incidència dels contractes temporals i del treball a temps parcial no desitjat. Tot plegat determinà la caiguda de la renda de les llars, mesurada amb l'indicador de la renda mitjana per unitat de consum. El comportament d'aquest indicador mostra també la major desigualtat en la distribució de la renda que aquesta crisi ha provocat, tal com hem vist amb la comparativa entre el 20% de la població amb més ingressos respecte el 20% de la població amb menys ingressos. Com a conseqüència, la taxa de risc de pobresa, si la calculem ancorada al moment inicial de la crisi, experimentà un fort creixement.

Tot aquest conjunt de dades mostren també la debilitat de la recuperació del mercat de treball, ja que, tot i que els indicadors sobre ocupació presenten una tendència positiva des de 2013, aquesta és molt dèbil i, a més, la qualitat d'aquests nous llocs de treball és baixa i la precarització la norma.

L'anàlisi per CCAA permet concloure que aquestes tendències, tot i ser generals, tingueren importants diferències d'intensitat en el territori espanyol. Globalment, la CA amb un comportament més negatiu és Andalusia, justament la que partia de nivells de renda i d'ocupació més baixos. Destaca també per la intensitat de la crisi el cas de la Comunitat Valenciana. En canvi, el País Basc, que partia d'una situació relativa prou positiva, és, d'entre les CCAA analitzades, les que presenta uns resultats més positius. Així doncs, el deteriorament del mercat de treball durant la crisi ha tendit a incrementar les diferències entre CCAA.

Com afectaren tots aquests fenòmens al consum de les famílies? En analitzar aquesta qüestió, hem vist que hi hagué variacions en el consum segons tipus de producte. Durant la crisi, de 2008 a 2013, la reducció del consum s'ha centrat en els béns més prescindibles, com són els dels grups 2 (begudes alcohòliques, tabacs i narcòtics), 9 (oci, espectacles i cultura) i 11 (hotels, cafès i restaurants), considerats més de luxe, i també en els béns més durables, inclosos en els grups 5 (mobiliari, equipament de la llar i despeses corrents de conservació de l'habitatge) i 7 (transports).

En canvi, els productes que tenen una demanda més inelàstica respecte la renda, grups 1 (aliments i begudes no alcohòliques) i 4 (habitatge, aigua, electricitat, gas i altres combustibles), han tingut una reducció molt menys pronunciada, pel que podem dir que aquí es compleix la llei d'Engel.

Ara bé, el que sobta d'aquestes dades és que si observem el consum de les famílies per nivells de renda, la disminució del consum és més accentuada en les rendes mitjanes-altes que en les rendes baixes. Una cosa similar succeeix quan analitzem les diferències en el consum de les famílies i la seva evolució segons CCAA, perquè, malgrat les importants diferències entre elles pel que fa a la renda, l'atur i la pobresa, la caiguda del consum presenta poques disparitats regionals. Aquestes aparents paradoxes són

conseqüència de la major inelasticitat del consum de les famílies més pobres, la despesa de les quals està més centrada en béns de primera necessitat difícilment prescindibles. Justament per això, aquestes famílies intentaren sostenir el seu consum, desplegant estratègies com el reagrupament de les llars per aprofitar economies d'escala dins la unitat familiar. En canvi, les famílies de renda mitjana-alta reduïren més el consum de béns prescindibles davant l'amenaça de la crisi.

7. BIBLIOGRAFIA

- BALLESTER, Ramon, VELAZCO, Jackeline, RIGALL-I-TORRENT, Ricard (2014): "Effects of the Great Recession on Immigrants' Households Consumption in Spain", *Social Indicators Research*.
- CARDOSO, Miguel i MONTAÑEZ, Miriam (2017): "Caída de la desigualdad en consumo: el caso de España durante la crisis", *BBVA Research*, segundo semestre, pp. 1-15.
- Comité técnico de la Fundación FOESSA (2016): "Un país a dos velocidades. Un análisis territorial de la desigualdad, la pobreza y el desempleo", *Análisis y perspectivas 2016: Expulsión social y recuperación económica*, Madrid, Fundación FOESSA-Cáritas Española.
- HERRERO, Carmen, VILLAR, Antonio, SOLER GUILLÉN, Ángel (2018): *Las facetas del bienestar. Una aproximación multidimensional a la calidad de vida en España y sus comunidades autónomas (2006-2015)*, Madrid, Fundación BBVA.
- LABORDA, ÁNGEL (2012): "Retos financieros de las familias españolas. Consumo, reducción de deuda y financiación de la economía", FUNCAS (buscar referència...).
- LAGO PEÑAS, Manuel (2015): *Análisis de los deciles salariales: aumentan la pobreza y la desigualdad salarial*, Madrid, Confederación Sindical de CCOO.
- LAGO PEÑAS, Manuel (2016): *Un mercado de trabajo insuficiente y muy desequilibrado*, Madrid, Confederación Sindical de CCOO.
- MONTERO, José Manuel y REGIL, Ana (2015): *La tasa de actividad en España: resistencia cíclica, determinantes y perspectivas futuras*, Madrid, Banco de España.
- OCDE (2014): *Society at a Glance 2014. OECD Social Indicators. The crisis and its aftermath*, OCDE.
- PÉREZ-MAYO, Jesús (2017): "Economic vulnerability in Spain: before, during and 'after' crisis", a WHITE, Roger, ed, *Measuring Multidimensional Poverty and Deprivation. Incidence and Determinants in Developed Countries*, Londres, Palgrave Macmillan.
- SASTRE, Teresa i FERNÁNDEZ-SASTER, José Luís (2011): "El ajuste del consumo duradero y no duradero en España durante la crisis económica", *Banco de España. Boletín económico*, gener, pp. 91-102.
- SEÑÁN, Gaspar Brändle (2010): "El consumo en tiempos de crisis: una aproximación sociológica a la distribución del gasto en España", *Aposta. Revista de Ciencias Sociales*, 45, pp. 1-24.